

Pere Balázs

Variációs elvek és módszerek
a fizikában

Győr, 1998

Tartalomjegyzék

Előszó	5
1. Variációszámítás	7
1.1. A brachisztochron-probléma	7
1.2. A legegyszerűbb variációs probléma	9
1.3. Euler módszere	10
1.4. Lagrange módszere	12
1.5. Hiányos Lagrange-függvények	14
1.6. A brachisztochron-probléma megoldása	17
1.7. Magasabb rendű deriváltakat tartalmazó Lagrange-függvények	19
1.8. Több ismeretlen függvényt tartalmazó Lagrange-függvények .	22
1.9. Több független változót tartalmazó Lagrange-függvények . . .	24
1.10. Variációs problémák mellékfeltételekkel	26
2. A fizika variációs elvei	37
2.1. A Fermat-elv	37
2.2. A Hamilton-elv	40
3. Variációs módszerek	48
3.1. A Ritz-módszer	48
3.2. A Luttinger-Thomas-féle variációs módszer	49
3.3. Transzmissziós koefficiens	54

Előszó

A variációszámítás a matematikának az az ága, amely végtelen sok változótól függő függvények — úgynevezett funkcionálok — szélsőértékének meghatározásával foglalkozik. A variációszámításnak a fizika szempontjából az ad különös jelentőséget, hogy a természet szinte valamennyi alapvető törvénye megfogalmazható valamilyen — általában egy függvényről, tehát végtelen sok ismeretlentől függő — mennyiség szélsőértékéeként. A természettörvények ilyen alakú megfogalmazását variációs elvnek nevezzük. Kevés olyan fundamentális elv létezik, amelynek eleganciája annyira megkapó lenne s emellett olyan hatásosan tudna uralkodni a különböző fizikai diszciplínák központi területein, mint a variációs elvek családja. A szép matematikai felépítés mély fizikai tartalommal párosul, s ez a formalizmust könnyen kiterjeszthetővé teszi a fizika szerteágazó területeire. Az első variációs elv a geometriai optikához kapcsolódott, majd ezt követte a mechanika variációs elve. Az előbbi Fermat, az utóbbi Maupertuis, Euler és Lagrange nevéhez fűződik. E két variációs elvet Hamilton vetette össze és a XIX. század harmincas éveiben mutatta ki az optikai-mechanikai analógiát. A fény hullámtermészetének megértése az analógia továbbfejlesztését, a hullámmechanika kidolgozását sugallta. Majdnem száz évet kellett várni, hogy de Broglie és Schrödinger ezt az analógiát újraértelmezze. A megmaradási törvények és a mozgásegyenletek variációs megfogalmazásának kapcsolata nemcsak a tér és idő geometriai szimmetriájára irányította rá a figyelmet, hanem olyan általános módszert adott a fizikusok kezébe, amely a modern részecskefizika fontos eszköze lett. Meg kell még említenünk az úgynevezett variációs-módszereket is, melyek segítségével variációs problémák közelítő megoldásait számíthatjuk ki. (A második világháború alatt Amerikában az atombomba készítésénél gondot jelentett az urán tárolása: egy kb. 1kg -os darab már „magától” felrobbant volna. Richard P. Feynman variációs módszerek segítségével határozta meg két kisebb tömegű urándarab közti lehető legkisebb távolságot.)

A könyv első részében egy példán keresztül rövid összefoglalót adok a variációszámítás matematikai alapjairól. A második részben a fizika variációs elvei közül a Fermat-elvet és a Hamilton-elvet mutatom be. A harmadik részben három variációs módszert ismertetek, a Ritz-módszert, a Luttinger-Thomas-módszert és egy kvantummechanikában használható módszert a transzmissziós koefficiens kiszámítására. Ezek a módszerek hatékonyságuk ellenére kevésbé ismertek, mint a fizikában használatos egyéb közelítő

módszerek, mint például a perturbációs számítás. A Ritz-módszer segítségével variációs problémák megoldására adhatunk nagyon jó becsléseket (tetszőleges pontossággal). A Luttinger-Thomas-módszerrel, mely a Ritz-módszeren alapul, periódikus mozgást végző mechanikai rendszerek periódusidejét és energiáját határozhatjuk meg. A transzmissziós koefficiens meghatározására szolgáló eljárás egy kicsit különbözik az előzőektől. Míg azokban egy már meglévő variációs elvet módosítottunk, itt egy teljesen új variációs módszert dolgozunk ki.

A variációs számítással kapcsolatban érdekes dolgok olvashatók még a fizika 1977 című kötetben.

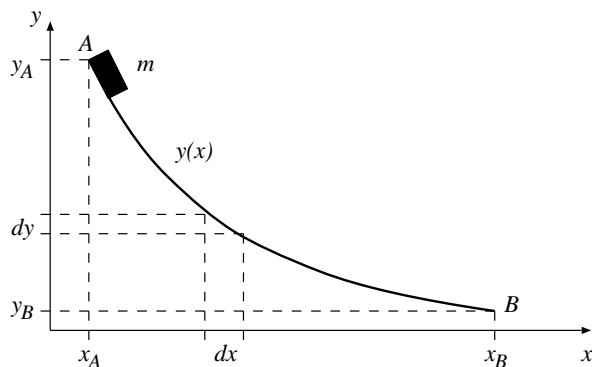
Pere Balázs

1. Variációszámítás

1.1. A brachisztochron-probléma

Johann Bernoulli (1667-1748) svájci matematikus 1696-ban vetette fel híres feladatát, a brachisztochron-problémát ($\beta\rho\acute{\alpha}\chi\iota\sigma\tau\omicron\zeta$ – legrövidebb, $\chi\rho\acute{o}\nu\omicron\zeta$ – idő). Ennek a feladatnak igen nagy jelentősége volt a variációszámítás kifejlődésében¹. Hatására sorra vetődtek fel a hasonló problémák és megoldásaik. Az egyes problémák rokonságot mutattak egymással, ezzel lehetőséget teremtettek a rendszerbe foglalásukra, és az így kialakult feladattípusok egységes tárgyalására. Ez elsősorban *Leonhard Euler* (1707-1783) és *Joseph Louis Lagrange* (1736-1813) nevéhez fűződik. Mivel a brachisztochron-probléma volt az első ilyen jellegű feladat, és egyben a legegyszerűbb problémátípusba tartozik, mi is ennek tárgyalásával kezdjük a variációszámítás bemutatását.

A feladat a következő: egy függőleges síkon vegyünk fel két pontot, A -t és B -t. Lehetőleg ne ugyanazon a függőleges egyenesen helyezkedjenek el. Milyen alakú az a pálya, amelyen a gravitációs mező hatására súrlódás nélkül csúszva egy test kezdősebesség nélkül a legrövidebb idő alatt jut el A -ból a B -be? (Ezzel feltételeztük, hogy az A pont magasabban helyezkedik el, mint a B). Fogalmazzuk meg a feladatot a matematika segítségével is! Ehhez

1. ábra.

először is ki kell jelölnünk egy koordináta rendszert, amelyben a számításokat

¹Már az ókori görögök is oldottak meg a mai értelemben variációszámítás témakörébe tartozó feladatokat.

elvégezzük. Ez legyen az A és B pontokat tartalmazó függőleges síkban, x tengelye legyen vízszintes, y tengelye pedig függőleges (1. ábra). A test a csúszás közben dt idő alatt ds utat tesz meg, miközben sebessége v nagyságú. A sebesség definíciójából tudjuk, hogy

$$dt = \frac{ds}{v}.$$

A pálya összes kis ds szakaszára felírva a fenti összefüggést, és ezeket összegezve megkapjuk az A -ból B -be érkezés idejét, a T -t.

$$T = \int_A^B \frac{ds}{v} \quad (1)$$

A ds szakasz hossza $\sqrt{dx^2 + dy^2}$. Emeljünk ki a gyökjel alól dx -et! Ezzel

$$ds = \sqrt{1 + y'^2} dx \quad (2)$$

adódik. A sebesség koordinátáfüggésének a megállapításához az energiamegmaradást kell segítségül hívnunk. A test összes energiája az A pontban E_A , ami csak a helyzeti energiával lesz egyenlő (a kezdősebesség nulla).

$$E_A = mgy_A$$

Az m a test tömege, g pedig a gravitációs gyorsulás. Egy tetszőleges, A és B közötti P pontban a test összes energiája a helyzeti és mozgási energia összege. Jelöljük ezt E_P -vel.

$$E_P = mgy + \frac{1}{2}mv^2$$

Tudjuk, hogy a test összes energiája a mozgás folyamán állandó, amit az $E_A = E_P$ -vel fejezhetünk ki. E szerint

$$mgy_A = mgy + \frac{1}{2}mv^2$$

teljesül. A v -t kifejezve kapjuk a következő összefüggést:

$$v = \sqrt{2g(y_A - y)} \quad (3)$$

Helyettesítsük be (2)-t és (3)-t az (1) képletbe.

$$T = \frac{1}{\sqrt{2g}} \int_{x_A}^{x_B} \sqrt{\frac{1+y'^2}{y_A-y}} dx \quad (4)$$

Ha tehát (4) képletben y helyébe egy tetszőleges pálya alakját írjuk be, megkapjuk a pálya befutásához szükséges időt. Egy bizonyos pályánál, azaz $y(x)$ függvénynél T értéke a többi pálya T -jéhez viszonyítva minimális lesz. Tehát a feladatunk az, hogy keressük meg a legkisebb T -hez tartozó $y(x)$ függvényt. A megoldáshoz Euler és Lagrange két különböző úton jutott el. Az 1.3 és 1.4 pontokban bemutatjuk mind a két módszert.

1.2. A legegyszerűbb variációs probléma

Előtte azonban tisztáznunk kell néhány fogalmat. Szeretnénk meghatározni a (4) kifejezés szélsőértékét. A differenciálszámítással olyan kifejezések szélső értékét tudjuk meghatározni, amelyek véges sok változótól függenek. A (4) azonban nem ilyen, hanem „egy függvény függvénye”. A függvény függvényén — *funkcionálon* — olyan mennyiséget értünk, amely egy vagy több „változófüggvény”-nek az egész „alaptartományon” való viselkedésétől függ. A funkcionálok mindig a valós számok halmazára képeznek le. A változófüggvényt vagy függvényeket egy bizonyos pontosan kijelölt függvényosztályból választhatjuk, hasonlóan mint ahogy a közönséges függvények változója vagy változói is egy megengedett ponthalmazon változhatnak. A következőkben leszűkítjük az általunk vizsgált funkcionálok halmazát az integrál alakú funkcionálokra. Az integrálást a kijelölt alaptartományra terjesztjük ki, az integrandus pedig függvénye a változófüggvénynek, ezek bizonyos parciális deriváltjainak és a változófüggvények független változóinak. A közönséges függvényeknél azt keressük, hogy a függvény egy értékének melyik változó érték felel meg. A funkcionáloknál hasonló a helyzet, a funkcionál egy bizonyos értékéhez (általában a szélsőértékéhez) tartozó függvényt próbáljuk meghatározni. Az integrál alakú funkcionáloknál az integrandust *Lagrange-függvénynek* nevezzük. A megoldás során csak olyan változófüggvények jöhetnek szóba, amelyek az integrálás határain előre meghatározott értéket vesznek fel. A legegyszerűbb variációs problémán azt értjük, amikor csak egy függvényt keresünk, amely egyváltozós, és a Lagrange-függvényben a változófüggvényen és független változóján kívül csak az elsőrendű deriváltja

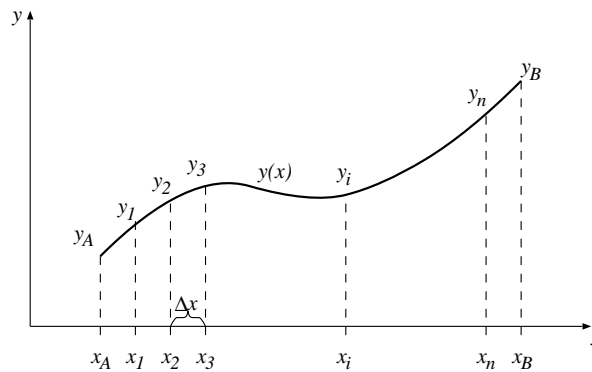
szerepel, továbbá adottak a következő peremfeltételek: $y(x_A) = y_A$ és $y(x_B) = y_B$. A funkcionálokat mindig nagy betűvel jelöljük, változóját pedig, hogy megkülönböztessük a közönséges függvényektől, szögletes zárójelbe írjuk.

$$I[y(x)] = \int_{x_A}^{x_B} L(y(x), y'(x), x) dx \quad (5)$$

Az előző pontban említett feladatban keressük a (4) funkcionál minimális értékéhez tartozó $y(x)$ függvényt. A variációszámítás témakörébe tartozó legtöbb feladat hasonló jellegű: keressük az adott funkcionál szélső értékéhez, vagy extrémumához tartozó *extremális függvényt*. A megoldást először Euler találta meg.

1.3. Euler módszere

A módszer lényege, hogy az $y(x)$ függvényt véges sok pontjában felvett értékével közelítjük. Ezzel a funkcionál szélsőérték problémáját egy véges sok változótól függő mennyiség extrémumának meghatározására vezetjük vissza. Ezek után a differenciálszámítás hagyományos módszereivel meghatározzuk a szélső érték létezésének szükséges feltételét, majd az x független változó felosztását minden határon túl finomítva megkapjuk a variációs probléma megoldását. Osszuk fel az $x_A \leq x \leq x_B$ intervallumot $n + 1$ egyenlő részre (2. ábra)! Egy kis szakasz hossza Δx .

2. ábra.

$$\Delta x = \frac{x_B - x_A}{n + 1}$$

Jelöljük az $x_1, x_2, \dots, x_n$ pontokhoz tartozó függvényértékeket $y_1, y_2, \dots, y_n$ -nel, vagy másképpen $y(x_i) = y_i$ -vel, ahol $i = 1, 2, \dots, n$. Az $x_0 = x_A$ és $x_{n+1} = x_B$ -hez tartozó értékek, y_A és y_B , a feladat kitűzésekor megadott számok. A függvény deriváltját egy differencia hányadossal, az integrált pedig egy összeggel közelítve az (5) funkcionálra az

$$I[y_1, y_2, \dots, y_n] = \sum_{i=1}^{n+1} L(y_i, \underbrace{\frac{y_i - y_{i-1}}{\Delta x}}_{y'_i}, x_i) \Delta x \quad (6)$$

közelítő kifejezést kapjuk. Ezen függvény szélsőértékének létezéséhez szükséges feltétel az, hogy az összes parciális deriváltja eltűnjön.

$$\frac{\partial I}{\partial y_i} = \frac{\partial L(y_i, y'_i, x_i)}{\partial y_i} \Delta x + \left[\frac{1}{\Delta x} \frac{\partial L(y_i, y'_i, x_i)}{\partial y'_i} - \frac{1}{\Delta x} \frac{\partial L(y_{i+1}, y'_{i+1}, x_{i+1})}{\partial y'_{i+1}} \right] \Delta x$$

Most tartsunk Δx -szel a nullához. Ekkor a

$$\left(\frac{\partial L}{\partial y} - \frac{d}{dx} \frac{\partial L}{\partial y'} \right) dx = 0$$

egyenletet kapjuk. Mivel dx értéke infinitezimálisan kicsiny, de nem nulla, a zárójelben lévő tagnak kell nullával egyenlőnek lennie.

$$\frac{\partial L}{\partial y} - \frac{d}{dx} \frac{\partial L}{\partial y'} = 0 \quad (7)$$

Ez az egyenlet az $y(x)$ -re nézve egy közönséges másodrendű differenciálegyenlet, hiszen a

$$\frac{d}{dx} \frac{\partial L}{\partial y'} = \frac{\partial^2 L}{\partial y'^2} y'' + \frac{\partial^2 L}{\partial y' \partial y} y' + \frac{\partial^2 L}{\partial y' \partial x}$$

deriváltban szerepel az $y(x)$ második deriváltja is. A (7) egyenlet neve *Euler-Lagrange-egyenlet*. Ennek megoldása megadja azt az $y(x)$ függvényt, amely extremálissá teszi (5)-t.

1.4. Lagrange módszere

Euler gondolatmenete a benne szereplő közelítések pontosságának és a határátmenet jogosságának vizsgálata nélkül nem tekinthető szigorú matematikai levezetésnek. Euler sem érezte elég hatékonynak a módszerét, általánosabb variációs feladatoknál a (6) összeg áttekinthetlenné válik. Lagrange egy más úton, az úgynevezett *variációk módszerének* alkalmazásával is belátta, hogy a (5) funkcionál extrémális voltának szükséges feltétele a (7) differenciálegyenlet teljesülése. A módszer lényege a következő: tegyük fel, hogy az $\bar{y}(x)$ eleget tesz az $\bar{y}(x_A) = y_A$ és $\bar{y}(x_B) = y_B$ feltételeknek, továbbá extrémálissá teszi a (5) funkcionált. Vegyünk egy olyan folytonos $\eta(x)$ függvényt, amely az integrálás határain eltűnik, máshol pedig tetszőleges alakú, továbbá legyen ε egy tetszőleges valós szám! Ekkor az

$$y(x) = \bar{y}(x) + \varepsilon\eta(x) \quad (8)$$

pontosan az $\varepsilon = 0$ esetén lesz a keresett függvény. Írjuk be (8)-t a (5) funkcionálba!

$$I[\bar{y}(x) + \varepsilon\eta(x)] = \int_{x_A}^{x_B} L(\bar{y}(x) + \varepsilon\eta(x), \bar{y}'(x) + \varepsilon\eta'(x), x) dx$$

Ezzel a variációs problémát visszavezettük egy egyváltozós függvény szélsőérték vizsgálatára. Az $\varepsilon = 0$ esetén a funkcionálnak szélső értéke lesz. Ez azt jelenti, hogy az I ε szerinti első deriváltja az $\varepsilon = 0$ helyen eltűnik.

$$\left(\frac{dI}{d\varepsilon}\right)_{\varepsilon=0} = \int_{x_A}^{x_B} \left[\left(\frac{\partial L}{\partial y}\right)_{\varepsilon=0} \eta(x) + \left(\frac{\partial L}{\partial y'}\right)_{\varepsilon=0} \eta'(x) \right] dx = 0$$

azaz

$$\frac{dI}{d\varepsilon} = \int_{x_A}^{x_B} \left[\frac{\partial L}{\partial \bar{y}} \eta(x) + \frac{\partial L}{\partial \bar{y}'} \eta'(x) \right] dx = 0 \quad (9)$$

Integráljuk parciálisan a (9) jobb oldalának második tagját!

$$\int_{x_A}^{x_B} \frac{\partial L}{\partial \bar{y}'} \eta'(x) dx = \left[\frac{\partial L}{\partial \bar{y}'} \eta(x) \right]_{x_A}^{x_B} - \int_{x_A}^{x_B} \frac{d}{dx} \frac{\partial L}{\partial \bar{y}'} \eta(x) dx \quad (10)$$

A szögletes zárójelben lévő kiintegrált rész eltűnik, mivel $\eta(x)$ olyan, hogy $\eta(x_A) = \eta(x_B) = 0$. Így (9)

$$\frac{dI}{d\varepsilon} = \int_{x_A}^{x_B} \left[\frac{\partial L}{\partial \bar{y}} - \frac{d}{dx} \frac{\partial L}{\partial \bar{y}'} \right] \eta(x) dx = 0$$

alakú lesz. Mivel $\eta(x)$ értéke az integrálási határok között tetszőleges lehet, csak úgy kapunk $\frac{dI}{d\varepsilon}$ -ra nullát, ha a szögletes zárójelben lévő kifejezés mindenütt azonosan nulla. Hagyjuk el a felülvonásokat!

$$\frac{\partial L}{\partial y} - \frac{d}{dx} \frac{\partial L}{\partial y'} = 0$$

Ez az $y(x)$ extrémális függvényre egy differenciálegyenlet. Ugyanezt a differenciálegyenletet kapta Euler is.

Lagrange a számításokat nem a fent vázolt szabatos formában végezte el. A fenti számolás pontosan rávilágít a dolog lényegére, de azért ismerkedjünk meg az eredeti Lagrange által használt jelölésekkel is. Lagrange egy mennyiség kis megváltozását δ -val jelölte. Ha az $y(x)$ extrémális függvényt megváltoztatjuk, vagy *variáljuk* $\delta y(x)$ -szel, az I is meg fog változni, mégpedig $I + \delta I$ -re.

$$I + \delta I = \int_{x_A}^{x_B} L(y + \delta y, y' + \delta y', x) dx$$

Fejtsük hatványsorba a fenti kifejezés jobb oldalát az elsőrendű tagokig bezárólag az y körül (a szélsőérték létezésének vizsgálatához elég csak az elsőrendű deriváltakat vizsgálnunk).

$$\begin{aligned} I + \delta I &= \int_{x_A}^{x_B} L(y, y', x) dx + \int_{x_A}^{x_B} \left[\frac{\partial L}{\partial y} \delta y + \frac{\partial L}{\partial y'} \delta y' \right] dx = \\ &= \int_{x_A}^{x_B} L(y, y', x) dx + \int_{x_A}^{x_B} \left[\frac{\partial L}{\partial y} \delta y + \frac{d}{dx} \frac{\partial L}{\partial y'} \delta y \right] dx = \\ &= \int_{x_A}^{x_B} L(y, y', x) dx + \int_{x_A}^{x_B} \left[\frac{\partial L}{\partial y} + \frac{d}{dx} \frac{\partial L}{\partial y'} \right] \delta y dx \end{aligned}$$

Akkor van I -nek szélsőértéke, ha az $I + \delta I - I$ különbség, az I variációja nulla.

$$I + \delta I - I = \delta I = \int_{x_A}^{x_B} \left[\frac{\partial L}{\partial y} + \frac{d}{dx} \frac{\partial L}{\partial y'} \right] \delta y \, dx = 0$$

Mivel δy nagyobb nullánál, a szögletes zárójelben lévő tagnak kell nullának lennie. Ugyan ezt megkaphatjuk, ha az előző levezetésnél bevezetjük a következő jelöléseket:

$$\delta I = \left(\frac{dI}{d\varepsilon} \right)_{\varepsilon=0} d\varepsilon \quad \text{és} \quad \delta y = \left(\frac{dy}{d\varepsilon} \right)_{\varepsilon=0} d\varepsilon$$

A variációszámítást használó tudományterületeken általában a Lagrange által bevezetett jelöléseket használják.

A Lagrange módszert három szempontból is lehet általánosítani.

- Míg a Lagrange módszernél a variálandó görbét eleve extrémálisnak gondoltuk, ettől az előzetes feltételezéstől eltekinthetünk.
- Hasonlóképpen eltekinthetünk attól a korábbi kikötéstől is, hogy a megoldás-görbét egy — az ε paramétertől lineárisan függő — görbeseregbe ágyazzuk be. Legyen a görbesereg paramétertől való függősége tetszőleges!
- Végül eddig olyan görbéket képeztünk le egymásra, amelyeknél mindig csak az azonos abszcisszájú pontok voltak egymásnak megfelelően: $y(x) = \bar{y}(x) + \varepsilon \eta(x)$. Engedjünk meg tetszőleges leképezési törvényt!

A felsorolt módosítások a variáció legáltalánosabb formájához vezetnek. Ettől a tárgyalástól azonban itt eltekinthetünk, mivel az így kapható új információkat² az $I[y(x)]$ funkcionál variációjáról nem fogjuk felhasználni.

1.5. Hiányos Lagrange-függvények

Előfordulhat, hogy egy konkrét feladatnál a Lagrange-függvény nem tartalmazza az egyik változót. Tekintsük először azt az esetet, amikor a

²Ilyen lenne például az egymáshoz kanonikusan konjugált változók megkeresése. Ennek nagy jelentősége van a kvantummechanikában.

Lagrange-függvény csak $y'(x)$ és x -től függ. Az Euler-Lagrange-egyenlet természetesen ebben az esetben is teljesül.

$$\underbrace{\frac{\partial L(y', x)}{\partial y}}_0 - \frac{d}{dx} \frac{\partial L(y', x)}{\partial y'} = 0$$

Mivel a megmaradt tag egy x szerinti teljes derivált, tudjuk integrálni az egyenletet.

$$\frac{\partial L}{\partial y'} = c \quad (11)$$

ahol a c egy tetszőleges konstans. A (11) már csak elsőrendű differenciálegyenlet, hiszen az L nem tartalmaz magasabb rendű deriváltakat. Ennek megoldása egyenértékű az Euler-Lagrange-egyenlet megoldásával.

Most térjünk át arra az esetre, amikor a Lagrange-függvény az $y(x)$ és $y'(x)$ -től függ, és benne az x expliciten nem fordul elő. Az Euler-Lagrange-egyenlet most is érvényes.

$$\frac{\partial L(y, y')}{\partial y} - \frac{d}{dx} \frac{\partial L(y, y')}{\partial y'} = 0$$

Fejtsük ki az x szerinti deriváltat!

$$\frac{\partial L}{\partial y} - \frac{\partial^2 L}{\partial y'^2} y'' - \frac{\partial^2 L}{\partial y' \partial y} y' - \underbrace{\frac{\partial^2 L}{\partial y' \partial x}}_0 = 0$$

Mint az első esetben, most is arra kellene törekednünk, hogy az egyenlet bal oldalát kifejezzük egy mennyiség x szerinti teljes deriváltjaként. Így egy integrálást el tudnánk végezni, és már csak egy elsőrendű differenciálegyenletet kellene megoldanunk. Szorozzuk be az egyenletet y' -vel!

$$\frac{\partial L}{\partial y} y' - \frac{\partial^2 L}{\partial y'^2} y'' y' - \frac{\partial^2 L}{\partial y' \partial y} y'^2 = 0$$

Az első tag az $\frac{\partial L}{\partial y'} y''$ -vel együtt pont a Lagrange-függvény x szerinti teljes deriváltja lenne. Adjunk hozzá az egyenlethez $\frac{\partial L}{\partial y'} y'' - \frac{\partial L}{\partial y'} y''$ -t, ami éppen nulla, azaz nem változtat meg semmit.

$$\frac{\partial L}{\partial y'} y'' + \frac{\partial L}{\partial y} y' - \frac{\partial^2 L}{\partial y'^2} y'' y' - \frac{\partial^2 L}{\partial y' \partial y} y'^2 - \frac{\partial L}{\partial y'} y'' = 0$$

Alakítsuk át ezt a következő módon:

$$\frac{dL}{dx} - \left(\frac{d}{dx} \frac{\partial L}{\partial y'} \right) y' - \frac{\partial L}{\partial y''} y'' = 0$$

Innen már látszik az eredmény, hiszen ha az utolsó két tag egy szorzat deriváltja, akkor azt kapjuk, hogy

$$\frac{d}{dx} \left(L - \frac{\partial L}{\partial y'} y' \right) = 0$$

Egy integrálással kapjuk a keresett összefüggést:

$$L - \frac{\partial L}{\partial y'} y' = c \quad (12)$$

ahol c egy tetszőleges konstans.

A (12) kiszámítására egy másik, talán egyszerűbb mód a következő. Alakítsuk át az (5) funkcionált úgy, hogy benne az x -ről az y szerinti integrálásra térünk át.

$$I = \int_{x_A}^{x_B} L(y(x), y'(x)) dx = \int_{x_A}^{x_B} \frac{dx(y)}{dy} L \left(y, \frac{1}{\frac{dx(y)}{dy}} \right) dy$$

Jelöljük az új Lagrange-függvényt L^* -gal.

$$L^* = x' L \left(y, \frac{1}{x'} \right)$$

ahol $x' = \frac{dx(y)}{dy}$. Ez olyan típusú hiányos Lagrange-függvény, amit elsőként vizsgáltunk meg, csak az x és y szerepet cseréltek. Az ehhez tartozó extrémális $x(y)$ függvényt a következő képpen határozhatjuk meg:

$$\frac{\partial L^*}{\partial x'} = c$$

ahol c egy tetszőleges konstans. Ezt kifejtve:

$$\frac{\partial L^*}{\partial x'} = L \left(y, \frac{1}{x'} \right) - \frac{1}{x'} \frac{\partial L \left(y, \frac{1}{x'} \right)}{\partial \left(\frac{1}{x'} \right)} = L(y, y') - y' \frac{\partial L(y, y')}{\partial y'} = c$$

ami a keresett (12) összefüggés.

Meg kell még említenünk azt az esetet, amikor a Lagrange-függvény lineárisan függ y' -től, azaz

$$L(y, y', x) = M(y, x) + y'N(y, x) \quad (13)$$

ahol M és N az y és x tetszőleges függvényei. Ezt beírva az Euler-Lagrange-egyenletbe egy megszorítást kapunk M -re és N -re.

$$\frac{\partial L}{\partial y} - \frac{d}{dx} \frac{\partial L}{\partial y'} = \frac{\partial M}{\partial y} - \frac{\partial N}{\partial x} = 0$$

azaz a $\vec{v} = (M, N)$ vektormező rotációmentes. Írjuk be (13)-at a (5) funkcionálba.

$$I[y(x)] = \int_{x_A}^{x_B} \left[M(y, x) + \frac{dy}{dx} N(y, x) \right] dx = \int_{x_A}^{x_B} (M dx + N dy)$$

ami $\vec{v} = (M, N)$ rotációmentessége miatt nem függ az $y(x)$ -től, csak a végpontoktól³. Ezzel a variációs feladat értelmét veszítette.

1.6. A brachisztochron-probléma megoldása

Ezek után már nincs semmi akadály, hogy megoldjuk a brachisztochron-problémát. A Lagrange-függvényt leolvashatjuk a (4) funkcionálból.

$$L = \sqrt{\frac{1 + y'^2}{y_A - y}} \quad (14)$$

(Az $\frac{1}{\sqrt{2g}}$ konstans szorzó nem játszik szerepet az Euler-Lagrange-egyenlet felírásánál.) A (14)-es Lagrange-függvény hiányos, nem szerepel benne az x független változó, ezért a (12) képletet alkalmazhatjuk.

$$L - y' \frac{\partial L}{\partial y'} = \frac{1}{\sqrt{(1 + y'^2)(y_A - y)}} = c_1$$

³Ha egy vektormező rotációmentes, akkor előáll egy skalármező gradienseként. Továbbá $\int_s \text{grad } \Phi \, d\vec{r} = \Phi(\vec{r}_B) - \Phi(\vec{r}_A)$, ahol az integrálást az $\vec{r}_A$ -t $\vec{r}_B$ -vel összekötő s görbe mentén végezzük el.

Ez a differenciálegyenlet elsőrendű és szétválasztható változójú, ezért egy egyszerű integrálással megoldható. Válasszuk szét a változókat!

$$\int dx = \int \frac{dy}{\sqrt{\frac{1-(y_A-y)c_1^2}{(y_A-y)c_1^2}}}$$

Helyettesítsük $(y_A - y)c_1^2$ -t $\cos^2 \frac{\varphi}{2}$ -vel.

$$(y_A - y)c_1^2 = \cos^2 \frac{\varphi}{2} \quad \Rightarrow \quad y = -\frac{\cos^2 \frac{\varphi}{2}}{c_1^2} + y_A$$

$$dy = \frac{\cos \frac{\varphi}{2} \sin \frac{\varphi}{2}}{c_1^2} d\varphi$$

Az integrálás az új változóval a következő lesz:

$$\int dx = \frac{1}{c_1^2} \int \cos^2 \frac{\varphi}{2} d\varphi$$

Ennek eredménye pedig az

$$x = \frac{1}{2c_1^2}(\varphi + \sin \varphi) + c_2$$

függvény. Továbbá az y átalakításából

$$y = -\frac{1}{2c_1^2}(1 + \cos \varphi) + y_A$$

adódik. Jelöljük az $\frac{1}{2c_1^2}$ -et R -rel. Ezzel meg is kaptuk a két tetszőleges konstanstól, R -tól és c_2 -től függő megoldást paraméteres alakban. A paraméter a φ .

$$\left. \begin{aligned} x &= R(\varphi + \sin \varphi) + c_2 \\ y &= -R(1 + \cos \varphi) + y_A \end{aligned} \right\} \quad (15)$$

Ez egy ciklois egyenlete. Tehát a lejtő, amelyen a test súrlódás nélkül a legrövidebb időn belül ér A -ból B -be, ciklois alakú.

* * *

Megjegyezzük, hogy a variációs számításban adódhat olyan feladat is, amely megfogalmazása teljesen értelmetlennek tűnik, ennek ellenére mégsem oldható meg. Erre egy egyszerű geometriai példa a következő. Az x -tengely két pontját olyan folytonos görbületű, minimális hosszúságú vonallal kell összekötni, amely végpontjaiban merőleges az x -tengelyre. Ezért a variációs számításban egy adott szélsőértékprobléma megoldásának a létezése mindig külön bizonyítást igényel.

1.7. Magasabb rendű deriváltakat tartalmazó Lagrange-függvények

Könnyen előfordulhat, hogy egy feladat megoldása során azt tapasztaljuk, a Lagrange-függvény tartalmaz magasabb rendű deriváltakat is.

$$I[y(x)] = \int_{x_A}^{x_B} L(y(x), y'(x), y''(x), \dots, y^{(n)}(x), x) dx \quad (16)$$

A gondolatmenet az extrémális függvény megtalálására most is hasonló lesz, mint a csak elsőrendű deriváltakat tartalmazó esetben. Tegyük fel, hogy $\bar{y}(x)$ az extrémális függvény, ε egy tetszőleges valós szám, $\eta(x)$ egy folytonos függvény, amely eleget tesz a következő feltételeknek:

$$\eta(x_A) = \eta(x_B) = 0 \quad \eta'(x_A) = \eta'(x_B) = 0 \quad \dots \quad \eta^{(n-1)}(x_A) = \eta^{(n-1)}(x_B) = 0$$

továbbá az $\bar{y}(x)$ eleget tesz a következő peremfeltételeknek:

$$\bar{y}(x_A) = y_A \quad \text{és} \quad \bar{y}(x_B) = y_B$$

Vizsgáljuk meg az

$$\begin{aligned} y(x) &= \bar{y}(x) + \varepsilon \eta(x) \\ y'(x) &= \bar{y}'(x) + \varepsilon \eta'(x) \\ &\vdots \\ y^{(n)}(x) &= \bar{y}^{(n)}(x) + \varepsilon \eta^{(n)}(x) \end{aligned}$$

függvények segítségével a (16) funkcionált! Képezzük a funkcionál ε szerinti deriváltját az $\varepsilon = 0$ helyen:

$$\left(\frac{\partial I}{\partial \varepsilon} \right)_{\varepsilon=0} = \int_{x_A}^{x_B} \left[\left(\frac{\partial L}{\partial y} \right)_{\varepsilon=0} \eta(x) + \left(\frac{\partial L}{\partial y'} \right)_{\varepsilon=0} \eta'(x) + \dots + \left(\frac{\partial L}{\partial y^{(n)}} \right)_{\varepsilon=0} \eta^{(n)}(x) \right] dx = 0$$

A jobb oldal második tagját alakítsuk át úgy, mint ahogy azt tettük a (10) képletben, a harmadik tagot pedig a következő módon:

$$\begin{aligned} \int_{x_A}^{x_B} \frac{\partial L}{\partial \bar{y}''} \eta''(x) dx &= \underbrace{\left[\frac{\partial L}{\partial \bar{y}''} \eta'(x) \right]_{x_A}^{x_B}}_0 - \int_{x_A}^{x_B} \frac{d}{dx} \frac{\partial L}{\partial \bar{y}''} \eta'(x) dx = \\ &= - \underbrace{\left[\frac{d}{dx} \frac{\partial L}{\partial \bar{y}''} \eta(x) \right]_{x_A}^{x_B}}_0 + \int_{x_A}^{x_B} \frac{d^2}{dx^2} \frac{\partial L}{\partial \bar{y}''} \eta(x) dx \end{aligned}$$

A többi tagot is ennek mintájára addig integráljuk parciálisan, míg az $\eta^{(i)}(x)$ ($i = 1, 2, 3, \dots, n$) helyett az $\eta(x)$ szorzó nem szerepel bennük. Az így kapott tagokat írjuk vissza a funkcionál deriváltjába!

$$\left(\frac{dI}{d\varepsilon} \right)_{\varepsilon=0} = \int_{x_A}^{x_B} \left[\frac{\partial L}{\partial \bar{y}} - \frac{d}{dx} \frac{\partial L}{\partial \bar{y}'} + \frac{d^2}{dx^2} \frac{\partial L}{\partial \bar{y}''} - \dots + (-1)^n \frac{d^n}{dx^n} \frac{\partial L}{\partial \bar{y}^{(n)}} \right] \eta(x) dx = 0$$

A funkcionál deriváltja akkor tűnik el, ha a szögletes zárójelben lévő tag azonosan nulla. (Ebben a tagban már csak az extrémális $\bar{y}(x)$ szerepel) Az így kapható általánosított Euler-Lagrange-egyenlet megoldása adja meg az extrémális függvényt. Ez a differenciálegyenlet $2n$ rendű lesz, és elhagyva a felülvonást a következő képpen néz ki:

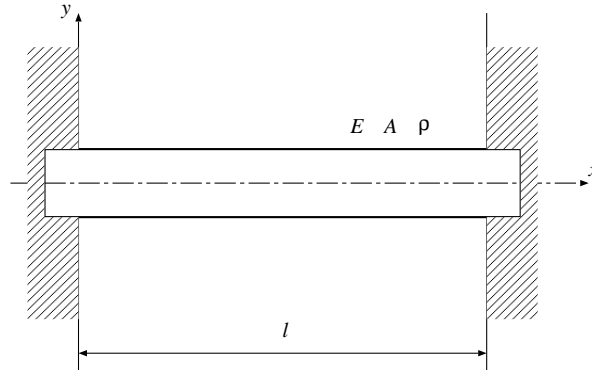
$$\frac{\partial L}{\partial \bar{y}} - \frac{d}{dx} \frac{\partial L}{\partial \bar{y}'} + \frac{d^2}{dx^2} \frac{\partial L}{\partial \bar{y}''} - \dots + (-1)^n \frac{d^n}{dx^n} \frac{\partial L}{\partial \bar{y}^{(n)}} = 0 \quad (17)$$

Példa: *A gyengén hajlított rugalmas rúd.* Egy rugalmas rudat két végénél befalazunk. A gravitációs erő ellenében csak a saját súlyát kell megtartania (3. ábra). A rúd hossza l , keresztmetszete A , rugalmassági modulusa E , sűrűsége ρ és a keresztmetszet alakjától függő másodrendű nyomatéka I .

A Hooke-törvény segítségével kiszámítható, hogy a meghajlított rugalmas rúdban felhalmozott energia mennyisége a következő [1]:

$$E_{rug} = \frac{EI}{2} \int_0^l \frac{y''^2}{(1+y'^2)^{5/2}} dx \quad (18)$$

ahol $y(x)$ a semleges szál egyenlete (semleges szálnak nevezzük az xy sík és a rúd azon részének metszetét, amely a hajlítás során nyújtatlan marad). A rúd egy

3. ábra.

kis darabjának helyzeti energiája a gravitációs térben a kis darab tömegének, egy bizonyos nullszinttől mért előjeles távolságának és a gravitációs gyorsulásnak a szorzata.

$$\tilde{E}_h = dm g y$$

De a dm kifejezhető a sűrűség és a semleges szál egyenlete segítségével: $dm = \rho A \sqrt{dx^2 + dy^2} = \rho A \sqrt{1 + y'^2} dx$ A teljes rúd helyzeti energiája pedig

$$E_h = \rho g A \int_0^l y \sqrt{1 + y'^2} dx \quad (19)$$

lesz. A (18) és (19) összege adja a rúd összes energiáját, ami a rúd tartós nyugalmi helyzetében, amikor a rúd nem mozog, minimális.

$$U = \int_0^l \left[\rho g A y \sqrt{1 + y'^2} + \frac{EI}{2} \frac{y''^2}{(1 + y'^2)^{5/2}} \right] dx = \text{minimális}$$

Vizsgáljuk a rúd kis mértékű behajlását, amikor is az y'^2 az 1 mellett elhanyagolható. Ekkor a feladat Lagrange-függvényére a következő adódik:

$$L = \rho g A y + \frac{EI}{2} y''^2$$

Ebben az esetben az Euler-Lagrange-egyenlet negyedrendű differenciálegyenlet lesz. (Lásd a (17) egyenlet $n = 2$ esetben.)

$$\frac{\partial L}{\partial y} - \frac{d}{dx} \frac{\partial L}{\partial y'} + \frac{d^2}{dx^2} \frac{\partial L}{\partial y''} = \rho g A + EI y^{(4)} = 0$$

Ennek megoldása egy négy konstans tartalmazó függvény.

$$y(x) = -\frac{\rho g A}{24EI}x^4 + \frac{c_1}{6}x^3 + \frac{c_2}{2}x^2 + c_3x + c_4 \quad (20)$$

Most adjuk meg a peremfeltételeket, amelyekkel a konstansok meghatározhatók. A rúd a két végénél rögzítve van.

$$y(0) = 0 \quad \text{és} \quad y(l) = 0$$

továbbá végei mereven be vannak fogva, ami miatt $y(x)$ deriváltjaira kapunk még két feltételt.

$$y'(0) = 0 \quad \text{és} \quad y'(l) = 0$$

(Csuklóval rögzített vég esetén $y'' = 0$, szabad vég esetén pedig $y''' = 0$ lenne a peremfeltétel.) Lederiválva (20)-t, és beírva a megfelelő feltételeket négy egyenletet kapunk a négy konstansra. Ezeket megoldva az extrémális függvény a következő lesz:

$$y(x) = -\frac{\rho g A}{24EI}x^2(l-x)^2$$

1.8. Több ismeretlen függvényt tartalmazó Lagrange-függvények

Általánosítsuk most a (5) funkcionált úgy, hogy benne ne csak egy $y(x)$ ismeretlen függvény szerepeljen, hanem több.

$$I[y_1(x), y_2(x), \dots, y_n(x)] = \int_{x_A}^{x_B} L(y_1(x), y_2(x), \dots, y_n(x), y_1'(x), y_2'(x), \dots, y_n'(x), x) dx \quad (21)$$

továbbá adottak a következő peremfeltételek:

$$y_i(x_A) = a_i \quad \text{és} \quad y_i(x_B) = b_i$$

ahol $i = 1, 2, \dots, n$. Ilyen típusú funkcionált kapunk, ha például egy térgörbe alakját akarjuk meghatározni valamilyen variációs módszerrel. Erre példa a (2.2) fejezetben tárgyalt Hamilton-elv. Vezessük be a következő jelölést, amellyel egyszerűbb alakra hozható (21):

$$y_i(x) = y_1(x), y_2(x), \dots, y_n(x) \quad \text{és} \quad y_i' = y_1'(x), y_2'(x), \dots, y_n'(x)$$

Az új jelölésekkel kapjuk:

$$I[y_i(x)] = \int_{x_A}^{x_B} L(y_i(x), y_i'(x), x) dx \quad (22)$$

Most is a (22) funkcionál szélső értékét keressük. Tegyük fel, hogy $\bar{y}_i(x)$ az extrémális függvény. Képezzük az alábbi függvényt:

$$y_i(x) = \bar{y}_i(x) + \varepsilon_i \eta_i(x) \quad (23)$$

és

$$y_i'(x) = \bar{y}_i'(x) + \varepsilon_i \eta_i'(x) \quad (24)$$

ahol ε_i tetszőleges szám, $\eta_i(x)$ pedig olyan folytonos függvény, amely az $x = x_A$ és $x = x_B$ pontokban eltűnik, miközben $i = 1, 2, \dots, n$. Ezzel a (21) funkcionál szélsőérték problémáját átalakítottuk egy $I(\varepsilon_1, \varepsilon_2, \dots, \varepsilon_n)$ n változós függvény szélsőérték problémájává, amit már meg tudunk oldani. Írjuk (23)-t és (24)-t a (22) funkcionálba, és képezzük az ε_i szerinti parciális deriváltjait az $\varepsilon_i = 0$ helyen.

$$\left(\frac{\partial I}{\partial \varepsilon_i} \right)_{\varepsilon_i=0} = \int_{x_A}^{x_B} \left[\frac{\partial L}{\partial \bar{y}_i} \eta_i(x) + \frac{\partial L}{\partial \bar{y}_i'} \eta_i'(x) \right] dx = 0 \quad i = 1, 2, \dots, n$$

Hasonló gondolatmenetet alkalmazva mint az 1.4 pontban, az integrandus második tagjának parciális integrálásával azt kapjuk, hogy

$$\left(\frac{\partial I}{\partial \varepsilon_i} \right)_{\varepsilon_i=0} = \int_{x_A}^{x_B} \left[\frac{\partial L}{\partial \bar{y}_i} - \frac{d}{dx} \frac{\partial L}{\partial \bar{y}_i'} \right] \eta_i(x) dx = 0 \quad i = 1, 2, \dots, n$$

Mivel $\eta(x)$ az integrálás határain belül tetszőleges, a szögletes zárójelben lévő tagnak azonosan nullának kell lennie. Hagyjuk el a felülvonásokat!

$$\frac{\partial L}{\partial y_i} - \frac{d}{dx} \frac{\partial L}{\partial y_i'} = 0 \quad i = 1, 2, \dots, n \quad (25)$$

Ez n darab másodrendű differenciálegyenlet az n darab extrémális függvényre.

1.9. Több független változót tartalmazó Lagrange-függvények

A (5) következő általánosítási lehetősége, ha az egyetlen x független változó helyett több $x_1, x_2, \dots, x_n$ független változót használunk. Ez azt jelenti, hogy a funkcionál egy n -szeres integrál lesz.

$$I[y(x_1, x_2, \dots, x_n)] = \int \int \dots \int_V L(y(x_1, x_2, \dots, x_n), \frac{\partial y(x_1, x_2, \dots, x_n)}{\partial x_1}, \frac{\partial y(x_1, x_2, \dots, x_n)}{\partial x_2}, \dots, \frac{\partial y(x_1, x_2, \dots, x_n)}{\partial x_n}, x_1, x_2, \dots, x_n) dx_1 dx_2 \dots dx_n \quad (26)$$

Az integrálási tartományt V -vel jelöltük. A megoldás során csak olyan $y(x_1, x_2, \dots, x_n)$ függvények jöhetnek szóba, amelyek az integrálás F peremén megadott értéket vesznek fel (peremfeltételek). A módszer hasonló az előző pontokban tárgyaltakhoz. Tegyük fel, hogy $\bar{y}(x_1, x_2, \dots, x_n)$ az extrémális függvény, ε egy tetszőleges szám, $\eta(x_1, x_2, \dots, x_n)$ pedig egy folytonos függvény, amely eltűnik az integrálás F peremén. Legyen $y(x_1, x_2, \dots, x_n)$ a következő alakú:

$$y(x_1, x_2, \dots, x_n) = \bar{y}(x_1, x_2, \dots, x_n) + \varepsilon \eta(x_1, x_2, \dots, x_n)$$

és ennek deriváltjai:

$$\frac{\partial y(x_1, x_2, \dots, x_n)}{\partial x_i} = \frac{\partial \bar{y}(x_1, x_2, \dots, x_n)}{\partial x_i} + \varepsilon \frac{\partial \eta(x_1, x_2, \dots, x_n)}{\partial x_i}$$

ahol $i = 1, 2, \dots, n$. Ha ε -nal tartunk a nullához, visszakapjuk az extrémális $\bar{y}(x_1, x_2, \dots, x_n)$ függvényt. Helyettesítsük ezt az $y(x_1, x_2, \dots, x_n)$ függvényt a (26) funkcionálba, és képezzük az így kapott ε változójú egyváltozós függvény deriváltját az $\varepsilon = 0$ helyen:

$$\left(\frac{dI}{d\varepsilon} \right)_{\varepsilon=0} = \int \int \dots \int_V \left[\frac{\partial L}{\partial \bar{y}} \eta + \sum_{i=1}^n \frac{\partial L}{\partial \left(\frac{\partial \bar{y}}{\partial x_i} \right)} \frac{\partial \eta}{\partial x_i} \right] dx_1 dx_2 \dots dx_n = 0 \quad (27)$$

A szorzatfüggvény deriválási szabályát felhasználva alakítsuk át az integrandus második tagját!

$$\int \int \dots \int_V \sum_{i=1}^n \frac{\partial L}{\partial \left(\frac{\partial \bar{y}}{\partial x_i} \right)} \frac{\partial \eta}{\partial x_i} dx_1 dx_2 \dots dx_n = \int \int \dots \int_V \sum_{i=1}^n \frac{\partial}{\partial x_i} \left[\frac{\partial L}{\partial \left(\frac{\partial \bar{y}}{\partial x_i} \right)} \eta \right] dx_1 dx_2 \dots dx_n -$$

$$- \int \int \cdots \int_V \eta \sum_{i=1}^n \frac{\partial}{\partial x_i} \frac{\partial L}{\partial \left(\frac{\partial \bar{y}}{\partial x_i} \right)} dx_1 dx_2 \cdots dx_n \quad (28)$$

Itt az egyenlőség jobb oldalának első tagját tovább tudjuk alakítani. Vezessük be a következő jelölést:

$$f_i = \frac{\partial L}{\partial \frac{\partial \bar{y}}{\partial x_i}} \eta$$

Így egyszerűbb alakú lesz az átalakítandó kifejezés:

$$\int \int \cdots \int_V \sum_{i=1}^n \frac{\partial}{\partial x_i} \left[\frac{\partial L}{\partial \frac{\partial \bar{y}}{\partial x_i}} \right] dx_1 dx_2 \cdots dx_n = \int \int \cdots \int_V \sum_{i=1}^n \frac{\partial f_i}{\partial x_i} dx_1 dx_2 \cdots dx_n \quad (29)$$

A (29) integrált írhatjuk így is:

$$\int_{a_1}^{b_1} \int_{a_2}^{b_2} \cdots \int_{a_n}^{b_n} \left[\frac{\partial f_1}{\partial x_1} + \frac{\partial f_2}{\partial x_2} + \cdots + \frac{\partial f_n}{\partial x_n} \right] dx_1 dx_2 \cdots dx_n$$

ahol az a_i -k és b_i -k az integrálások alsó illetve felső határai. Az integrálási határok nem függetlenek, az x_1 szerinti integrálás után a_1 és b_1 függeni fog az $x_2, x_3, \dots, x_n$ változóktól, méghozzá úgy, hogy az $(a_1, x_2, \dots, x_n)$ és az $(b_1, x_2, \dots, x_n)$ pontok az integrálás F peremén helyezkednek el (tetszőleges $x_2, x_3, \dots, x_n$ esetén). A fenti integrálban lévő összeg első tagját átalakíthatjuk a következő képpen:

$$\begin{aligned} \int_{a_1}^{b_1} \int_{a_2}^{b_2} \cdots \int_{a_n}^{b_n} \frac{\partial f_1(x_1, x_2, \dots, x_n)}{\partial x_1} dx_1 dx_2 \cdots dx_n &= \\ &= \int_{a_2}^{b_2} \int_{a_3}^{b_3} \cdots \int_{a_n}^{b_n} [f_1(b_1, x_2, \dots, x_n) - f_1(a_1, x_2, \dots, x_n)] dx_2 dx_3 \cdots dx_n = 0 \end{aligned}$$

mivel f_i -ben szorzóként szerepel az η , ami az integrálás F peremén eltűnik. Ugyan ez a gondolatmenet elvégezhető a többi tagra is. Így azt kapjuk, hogy (29) egyenlő nullával. Ez alapján a (28) a következő lesz:

$$\int \int \cdots \int_V \sum_{i=1}^n \frac{\partial L}{\partial \frac{\partial \bar{y}}{\partial x_i}} \frac{\partial \eta}{\partial x_i} dx_1 dx_2 \cdots dx_n = \int \int \cdots \int_V \eta \sum_{i=1}^n \frac{\partial}{\partial x_i} \frac{\partial L}{\partial \frac{\partial \bar{y}}{\partial x_i}} dx_1 dx_2 \cdots dx_n$$

Ezt visszahelyettesítve a (27)-ba kapjuk a következőt:

$$\left(\frac{\partial I}{\partial \varepsilon}\right)_{\varepsilon=0} = \iiint_V \left[\frac{\partial L}{\partial \bar{y}} - \sum_{i=1}^n \frac{\partial}{\partial x_i} \frac{\partial L}{\partial \left(\frac{\partial \bar{y}}{\partial x_i}\right)} \right] \eta dx_1 dx_2 \dots dx_n = 0$$

Mivel az η tetszőleges az integrálás határain belül, a szögletes zárójelben lévő kifejezésnek el kell tűnnie. Elhagyva a felülvonásokat kapjuk az eredményt, a

$$\frac{\partial L}{\partial y} - \sum_{i=1}^n \frac{\partial}{\partial x_i} \frac{\partial L}{\partial \left(\frac{\partial y}{\partial x_i}\right)} = 0 \quad (30)$$

differenciálegyenletet, amelynek a megoldása az extrémális függvény.

* * *

Egyes feladatok kapcsán előfordulhat az az eset, amikor a Lagrange-függvényben több ismeretlen függvény szerepel, amelyek többváltozósak és előfordulnak bennük a magasabb rendű deriváltak is. Ezt az esetet is le lehet vezetni az előző pontokban használt megfontolások alapján, ettől azonban itt eltekintünk.

1.10. Variációs problémák mellékfeltételekkel

Gyakran találkozunk olyan variációs problémával, amikor a szóba jöhető függvényeknek a differenciálhatósági és peremfeltételeken kívül még egyéb megkötéseknek is eleget kell tenniük. Az ilyen jellegű problémák megoldásával is foglalkozott Lagrange, és igyekezett a lehető legáltalánosabb megfogalmazásukat megadni. Mi most csak azt az esetet vizsgáljuk meg részletesebben, amikor a Lagrange-függvényben egy darab ismeretlen egyváltozós függvény és ennek elsőrendű deriváltja szerepel. Az általánosabb esetek az előző pontok mintájára kaphatók meg. A feladat a következő: keressük azt az $y(x)$ függvényt, amelyen az

$$I[y(x)] = \int_{x_A}^{x_B} L(y(x), y'(x), x) dx \quad (31)$$

funkcionál szélső értéket vesz fel, és az $y(x)$ megoldásnak a megadott peremfeltételeken kívül még n darab mellékfeltételt is ki kell elégítenie. A mellékfeltételek lehetnek egyenletek és differenciálegyenletek is.

Először vizsgáljuk meg azt az esetet, amikor a mellékfeltétel egy integrál segítségével fogalmazható meg (izoperimetrikus feladat):

$$J[y(x)] = \int_{x_A}^{x_B} G(y(x), y'(x), x) dx = k \quad (32)$$

ahol k konstans. Euler módszere szerint a variációs probléma egy n (véges) változós függvény szélsőérték-számításának formális általánosítása $n \rightarrow \infty$ -re (lásd 1.3 fejezet). Ezek alapján ha ki tudjuk számítani egy n változójú közönséges függvény feltételes szélsőértékét, akkor ebből $n \rightarrow \infty$ határátmenetet képezve megkapjuk a mellékfeltételes variációs probléma szélsőértékét is. Legyen $f(x_1, x_2, \dots, x_n)$ a vizsgált függvény, $g(x_1, x_2, \dots, x_n) = c$ pedig a mellékfeltétel. A legegyszerűbb megoldás az, ha g -ből kifejezzük valamelyik változót, és ezt beírjuk az f -be. Így n helyett már csak egy $n - 1$ változós mellékfeltétel nélküli f^* függvény szélsőértékét kell meghatároznunk. Ennek szükséges feltétele:

$$\frac{\partial f^*(x_1, x_2, \dots, x_{n-1})}{\partial x_i} = 0 \quad i = 1, 2, \dots, n - 1$$

A megoldást megkaptuk, de a módszer nem túl szerencsés: elrontja az f függvény esetleg meglévő szimmetriáját. Jó lenne egy olyan módszert találni, amely nem változtatja meg az eredeti f függvény alakját. Erre a módszerre Lagrange jött rá. A módszer neve: Lagrange-féle multiplikátor-módszer. Képezzük az f függvény infinitezimális megváltozását egy $(x_1, x_2, \dots, x_n)$ pontban.

$$df = \frac{\partial f}{\partial x_1} dx_1 + \frac{\partial f}{\partial x_2} dx_2 + \dots + \frac{\partial f}{\partial x_n} dx_n$$

vagy a *grad* vektor n dimenziós általánosítása segítségével:

$$df = \text{grad} f \cdot d\vec{x}$$

Az f függvénynek abban a pontban lehet szélsőértéke, ahol tetszőleges $d\vec{x}$ infinitezimális „elmozdulásvektor” esetén az f függvény megváltozása nulla:

$$df = 0$$

Nyilván ez csak abban a pontban lehetséges, ahol $\text{grad} f = 0$. Nekünk azonban olyan pontokat kell vizsgálnunk, ahol teljesül a

$$g(x_1, x_2, \dots, x_n) = c \quad (33)$$

feltétel. Ez nem teszi lehetővé, hogy a $d\vec{x}$ vektor tetszőleges legyen, ugyanis teljesülni kell a következő feltételnek is:

$$g(x_1 + dx_1, x_2 + dx_2, \dots, x_n + dx_n) = c$$

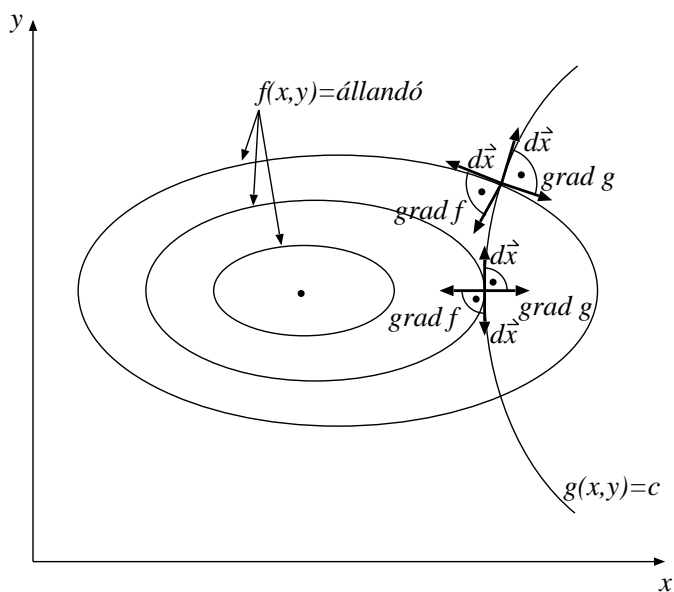
másképpen

$$dg = \text{grad } g \cdot d\vec{x} = 0 \quad (34)$$

Másrészt egy, a $g(x_1, x_2, \dots, x_n) = c$ feltételnek eleget tevő pontban akkor lesz az f függvénynek feltételes szélsőértéke, ha ott

$$df = \text{grad } f \cdot d\vec{x} = 0$$

A $\text{grad } f$ itt már nem biztos hogy nulla, viszont a skalárszorzat tulajdonságaiból következik, hogy a $\text{grad } f$ merőleges $d\vec{x}$ vektorra. Ezen megszorítás mellett a $d\vec{x}$ tetszőleges, tehát bármilyen irányba mutathat, amely merőleges $\text{grad } f$ -re. Viszont ugyanezt a $d\vec{x}$ -et véve teljesülnie kell (34)-

4. ábra.

nek is, azaz $\text{grad } g$ olyan irányú, hogy merőleges az összes $\text{grad } f$ -re merőleges

vektorra. Ez csak úgy lehetséges, ha $\text{grad} f$ párhuzamos $\text{grad} g$ -vel⁴, azaz

$$\text{grad} f = \lambda \text{grad} g$$

Ezt egyszerű átalakítással a következő alakra hozhatjuk:

$$\text{grad}(f - \lambda g) = 0$$

azaz

$$\frac{\partial}{\partial x_i}(f - \lambda g) = 0 \quad i = 1, 2, \dots, n \quad (35)$$

Azt kaptuk, hogy az $f^* = f - \lambda g$ függvény szélső értéke adja meg az f függvény $g(x_1, x_2, \dots, x_n) = c$ melletti feltételes szélsőértékét. A λ -t Lagrange-multiplikátornak nevezzük. Az $n + 1$ ismeretlent ($x_1, x_2, \dots, x_n$ és λ értékét) az n számú egyenletet tartalmazó (35) egyenletrendszerből, valamint a (33) mellékfeltételekből határozhatjuk meg.

A Lagrange-féle multiplikátor-módszer minden további nélkül átvihető variációs számítási problémákra is. Euler módszerét alkalmazva (lásd 1.3 fejezet) azt kapjuk, hogy a (31) funkcionálnak a (32) mellékfeltétel mellett akkor lehet szélsőértéke, ha az $y(x)$ függvény kielégíti az

$$L^* = L - \lambda G$$

Lagrange-függvénnyel felírt

$$\frac{\partial L^*}{\partial y} - \frac{d}{dx} \frac{\partial L^*}{\partial y'} = 0$$

Euler-Lagrange-egyenletet. Ez egy másodrendű differenciálegyenlet, melynek megoldásában λ -n kívül még két állandó is fellép. Ezeket a peremfeltételekből és a (32) mellékfeltételből határozhatjuk meg.

Lássuk be ezt most a Lagrange-féle variációs módszerrel is. Legyen $\bar{y}(x)$ az extrémális függvény, ε_1 tetszőleges konstans és $\eta_1(x)$ olyan folytonos függvény, amely az integrálás határain eltűnik:

$$\eta_1(x_A) = \eta_1(x_B) = 0$$

---

⁴Ezt könnyebben megérthetjük, ha rajzolunk egy ábrát a kétdimenziós esetről (4. ábra). A $df = dg = 0$ feltételnek az $f(x, y) = \text{állandó}$ és $g(x, y) = c$ görbék tesznek eleget. Keressük azokat a pontokat, ahol a két görbe érinti egymást, ugyanis ezekben a pontokban az f -en és a g -n történő $d\vec{x}$ elmozdulásvektorok egybeesnek.

Ekkor az $y(x) = \bar{y}(x) + \varepsilon_1 \eta_1(x)$ függvény az $\varepsilon_1 \rightarrow 0$ esetben visszaadja az extrémális függvényt. Valami azonban még hiányzik! A mellékfeltétel miatt nem alkalmazhatjuk ezt a módszert a megszokott formában. Az $y(x)$ függvénynek mindig ki kell elégítenie a mellékfeltételt is, de a $\varepsilon_1 \eta_1(x)$ tag hozzáadásával ez nem teljesül. Adjunk hozzá $y(x)$ -hez még egy tagot, ami úgy kompenzálja $\varepsilon_1 \eta_1(x)$ hatását, hogy így kielégül a (32) feltétel is.

$$y(x) = \bar{y}(x) + \varepsilon_1 \eta_1(x) + \varepsilon_2 \eta_2(x)$$

ahol ε_2 és $\eta_2(x)$ hasonló tulajdonságúak, mint ε_1 és $\eta_1(x)$. Ezt beírva a (31) funkcionálba, a funkcionál egy kétváltozós függvénné alakul:

$$I(\varepsilon_1, \varepsilon_2) = \int_{x_A}^{x_B} L(\bar{y}(x) + \varepsilon_1 \eta_1(x) + \varepsilon_2 \eta_2(x), \bar{y}'(x) + \varepsilon_1 \eta_1'(x) + \varepsilon_2 \eta_2'(x), x) dx \quad (36)$$

Az ε_1 és ε_2 nem függetlenek a (32) mellékfeltétel miatt:

$$J(\varepsilon_1, \varepsilon_2) = \int_{x_A}^{x_B} G(\bar{y}(x) + \varepsilon_1 \eta_1(x) + \varepsilon_2 \eta_2(x), \bar{y}'(x) + \varepsilon_1 \eta_1'(x) + \varepsilon_2 \eta_2'(x), x) dx = k \quad (37)$$

Keressük az $I(\varepsilon_1, \varepsilon_2)$ kétváltozós függvény szélsőértékét a $J(\varepsilon_1, \varepsilon_2) = k$ feltétel mellett. A Lagrange-féle multiplikátor-módszer szerint a feltételes szélsőérték létezésének szükséges feltétele:

$$\frac{\partial}{\partial \varepsilon_i} (I(\varepsilon_1, \varepsilon_2) - \lambda J(\varepsilon_1, \varepsilon_2)) = 0 \quad i = 1, 2 \quad (38)$$

Vezessük be a következő jelölést:

$$L^* = L - \lambda G \quad (39)$$

Mivel (36)-ban és (37)-ben az integrálási határok megegyeznek és az integrálás lineáris művelet, a (38) így is írható:

$$\begin{aligned} \frac{\partial}{\partial \varepsilon_i} \int_{x_A}^{x_B} (L - \lambda G) dx &= \int_{x_A}^{x_B} \left[\frac{\partial L^*}{\partial \bar{y}} \eta_i(x) + \frac{\partial L^*}{\partial \bar{y}'} \eta_i'(x) \right] dx = \\ &= \int_{x_A}^{x_B} \left[\frac{\partial L^*}{\partial \bar{y}} - \frac{d}{dx} \frac{\partial L^*}{\partial \bar{y}'} \right] \eta_i(x) dx = 0 \end{aligned}$$

ahol $i = 1, 2$ (lásd 1.4 fejezet). Ebből már látszik, hogy az extrémális függvény a

$$\frac{\partial L^*}{\partial y} - \frac{d}{dx} \frac{\partial L^*}{\partial y'} = 0$$

differenciálegyenlet megoldása lesz. Ez a megoldás tartalmazni fogja a λ paramétert is, melynek értékét a $\bar{y}(x)$ (32)-be helyettesítésével kaphatjuk meg.

Előfordulhat, hogy a mellékfeltételt nem egy (32) típusú integrál segítségével adjuk meg, hanem egy $g(y(x), y'(x), x) = 0$ egyenlettel vagy differenciálegyenlettel. Ennek az esetnek a részletes tárgyalásával itt nem foglalkozunk, de a végeredményt megadjuk. Legyen $\lambda(x)$ a Lagrange-multiplikátor, amely most függ x -től. Ezzel képezzük az

$$L^* = L + \lambda(x) g(y(x), y'(x), x) \quad (40)$$

függvényt, és azt kapjuk, hogy az extrémálisoknak ki kell elégíteniük a

$$\frac{\partial L^*}{\partial y} - \frac{d}{dx} \frac{\partial L^*}{\partial y'} = 0$$

Euler-Lagrange-egyenletet. Ez a differenciálegyenlet az adott mellékfeltételekkel együtt meghatározza az $y(x)$ extrémális függvényt, valamint a még határozatlan $\lambda(x)$ függvényt is, az integrálási állandókat pedig a határfeltételekből nyerhetjük.

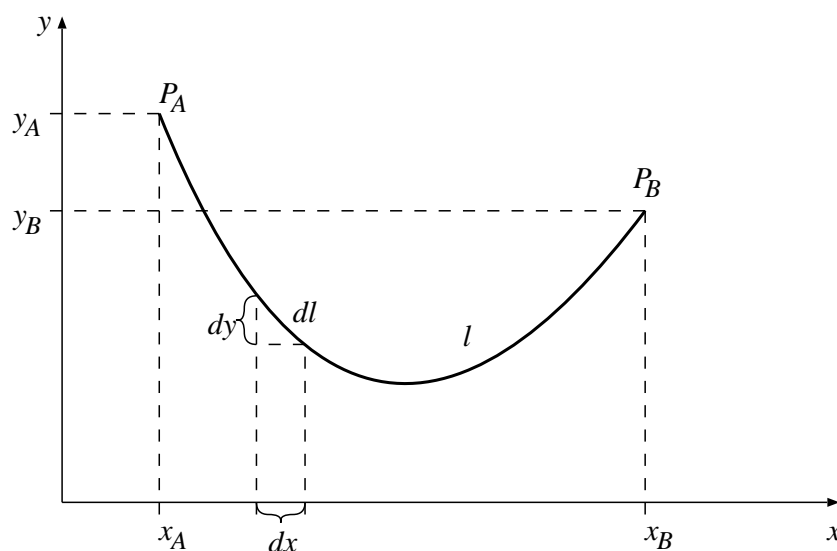
Abban az esetben, ha nem csak egy mellékfeltételt kell kielégíteni, a (39) és (40) a következő képpen módosul:

$$L^* = L - \sum_{i=1}^n \lambda_i G_i$$

illetve

$$L^* = L - \sum_{i=1}^n \lambda_i(x) g_i(y(x), y'(x), x)$$

A mellékfeltételes variációs számítás során az Euler-Lagrange-egyenlet megoldása mindig több szabadon választható konstanst tartalmaz, mint amennyit a peremfeltételekkel rögzítünk. Az ilyen esetek nem mindig oldhatók meg, a megoldhatóságot külön ellenőriznünk kell. Egy ilyen feladatra látunk most példát:

5. ábra.

Példa: *A láncgörbe.* Egy adott l hosszúságú kötél (vagy lánc) két végpontját P_A illetve P_B pontokban rögzítjük. (P_A és P_B nem ugyan azon a függőleges egyenesen helyezkednek el.) A P_A és P_B távolsága legyen kisebb, mint a kötél hossza. Milyen alakot vesz fel a kötél, ha rá csak a gravitációs tér hat?

A kötél olyan alakot vesz fel, hogy a potenciális energiája minimális legyen. Ha nem így történne, a kötél potenciális energiája mozgási energiává alakulna, és a kötél nem maradna nyugalomban. Az l hosszúságú kötél egy kicsiny dl darabjának potenciális energiája:

$$dU = \rho g y \sqrt{1 + y'^2} dx$$

ahol ρ a kötél lineáris sűrűsége, g a gravitációs gyorsulás. A teljes kötél potenciális energiája (lásd 5. ábra):

$$U = \rho g \int_{x_A}^{x_B} y \sqrt{1 + y'^2} dx$$

Mielőtt nekilátnánk meghatározni az Euler-Lagrange-egyenletet, vegyük észre, hogy még egy dolgot figyelembe kell venni. Az $y(x)$ függvényt adott hosszúságú

kötél esetére kell kiszámolni, ami egy mellékfeltételt jelent.

$$l = \int_{x_A}^{x_B} \sqrt{1 + y'^2} dx \quad (41)$$

Ezek alapján a következő funkcionálnak kell meghatározni a szélsőértékét:

$$\int_{x_A}^{x_B} \left(\rho g y \sqrt{1 + y'^2} - \lambda \sqrt{1 + y'^2} \right) dx$$

A feladat Lagrange-függvénye az

$$L = (\rho g y - \lambda) \sqrt{1 + y'^2} \quad (42)$$

lesz, amiről érdemes észrevenni hogy hiányos, nem függ x -től. Az 1.5 fejezetben leírtak alapján az extremális függvénynek ki kell elégítenie az

$$L - y' \frac{\partial L}{\partial y'} = c_1 \quad (43)$$

elsőrendű differenciálegyenletet, ahol c_1 konstans. A (42)-t (43)-ba helyettesítve kapjuk, hogy

$$(\rho g y - \lambda) \sqrt{1 + y'^2} - (\rho g y - \lambda) \frac{y'^2}{\sqrt{1 + y'^2}} = c_1$$

Fejezzük ki ebből y' -t:

$$y' = \frac{dy}{dx} = \sqrt{\left(\frac{\lambda - \rho g y}{c_1} \right)^2 - 1}$$

A változókat szétválasztva a következőt kapjuk:

$$\int dx = \int \frac{dy}{\sqrt{\left(\frac{\lambda - \rho g y}{c_1} \right)^2 - 1}}$$

Végezzük el a következő helyettesítést:

$$\frac{\rho g y - \lambda}{c_1} = \operatorname{ch} u$$

Ekkor

$$dy = \frac{c_1}{\rho g} \operatorname{sh} u \, du$$

adódik.

$$\int dx = \frac{c_1}{\rho g} \int du \quad \Rightarrow \quad x = \frac{c_1}{\rho g} u + c_2$$

Térjünk vissza az u -ról ismét az y -ra:

$$y = \frac{c_1}{\rho g} \operatorname{ch} \left(\frac{\rho g}{c_1} (x - c_2) \right) + \frac{\lambda}{\rho g} \quad (44)$$

Ezzel megkaptuk a differenciálegyenlet megoldását, a gond csak az, hogy több szabadon választható konstans szerepel benne, mint ahogy azt a differenciálegyenlet megkívánná. Be kell bizonyítanunk, hogy ennek ellenére a (44) jó megoldás. Írjuk fel a (44)-t P_A és P_B pontokban.

$$y_A = \frac{c_1}{\rho g} \operatorname{ch} \left(\frac{\rho g}{c_1} (x_A - c_2) \right) + \frac{\lambda}{\rho g} \quad (45)$$

és

$$y_B = \frac{c_1}{\rho g} \operatorname{ch} \left(\frac{\rho g}{c_1} (x_B - c_2) \right) + \frac{\lambda}{\rho g} \quad (46)$$

Vonjuk ki a két egyenletet egymásból!

$$y_B - y_A = \frac{c_1}{\rho g} \left[\operatorname{ch} \left(\frac{\rho g}{c_1} (x_B - c_2) \right) - \operatorname{ch} \left(\frac{\rho g}{c_1} (x_A - c_2) \right) \right]$$

Ezt a

$$\operatorname{ch}(\alpha + \beta) - \operatorname{ch}(\alpha - \beta) = 2 \operatorname{sh} \alpha \operatorname{sh} \beta$$

azonosság segítségével így is írhatjuk:

$$y_B - y_A = \frac{2c_1}{\rho g} \operatorname{sh} \left(\frac{\rho g}{c_1} (x_B + x_A - 2c_2) \right) \operatorname{sh} \left(\frac{\rho g}{c_1} (x_B - x_A) \right) \quad (47)$$

Erre az összefüggésre még szükségünk lesz. Most vizsgáljuk meg a mellékfeltételt: írjuk be a (44) megoldást a (41) képletbe!

$$\begin{aligned} l &= \int_{x_A}^{x_B} \sqrt{1 + \operatorname{sh}^2 \left(\frac{\rho g}{c_1} (x - c_2) \right)} dx = \int_{x_A}^{x_B} \operatorname{ch} \left(\frac{\rho g}{c_1} (x - c_2) \right) dx = \\ &= \frac{c_1}{\rho g} \left[\operatorname{sh} \left(\frac{\rho g}{c_1} (x_B - c_2) \right) - \operatorname{sh} \left(\frac{\rho g}{c_1} (x_A - c_2) \right) \right] \end{aligned}$$

Ezt a

$$\operatorname{sh}(\alpha + \beta) - \operatorname{sh}(\alpha - \beta) = 2 \operatorname{sh} \beta \operatorname{ch} \alpha$$

azonosság segítségével így is írhatjuk:

$$l = \frac{2c_1}{\rho g} \operatorname{sh} \left(\frac{\rho g}{2c_1} (x_B - x_A) \right) \operatorname{ch} \left(\frac{\rho g}{2c_1} (x_B + x_A - 2c_2) \right) \quad (48)$$

Emeljük négyzetre (47)-t és (48)-t, képezzük a különbségüket és vonjunk gyököt az így keletkezett egyenletből!

$$\sqrt{l^2 - (y_B - y_A)^2} = \frac{2c_1}{\rho g} \operatorname{sh} \left(\frac{\rho g}{2c_1} (x_B - x_A) \right)$$

Osszuk el mindkét oldalt $x_B - x_A$ -val!

$$\frac{\sqrt{l^2 - (y_B - y_A)^2}}{x_B - x_A} = \frac{\operatorname{sh} \left(\frac{\rho g}{2c_1} (x_B - x_A) \right)}{\frac{\rho g}{2c_1} (x_B - x_A)}$$

Vezessünk be új jelöléseket:

$$\varepsilon = \frac{\sqrt{l^2 - (y_B - y_A)^2}}{x_B - x_A} \quad \Lambda = \frac{\rho g}{2c_1} (x_B - x_A)$$

Így a

$$\operatorname{sh} \Lambda = \varepsilon \Lambda \quad (49)$$

egyenletet kell megoldani. Ennek az egyenletnek biztosan megoldása a $\Lambda = 0$, ekkor azonban c_1 értékét nem tudjuk meghatározni (nullával kellene osztanunk). Ezért olyan megoldást kell keresnünk, ahol $\Lambda \neq 0$. Segítségképpen rajzoljuk fel az (49) grafikus megoldását! (6. ábra) A (49)-nek csak akkor van zérustól különböző megoldása, ha az $\varepsilon \Lambda$ egyenes meredeksége nagyobb, mint a $\operatorname{sh} \Lambda$ -nak a $\Lambda = 0$ pontban, akkor ugyanis $\varepsilon \Lambda$ metszi $\operatorname{sh} \Lambda$ -t két $\Lambda \neq 0$ pontban is. (A két pont abszcisszájának abszolútértéke megegyezik, csak előjelben különböznek. Ennek oka az, hogy az $\varepsilon \Lambda$ és $\operatorname{sh} \Lambda$ szimmetrikusak az orrigóra.) Az $\operatorname{sh} \Lambda$ meredeksége $\Lambda = 0$ -ban 1, ugyanis

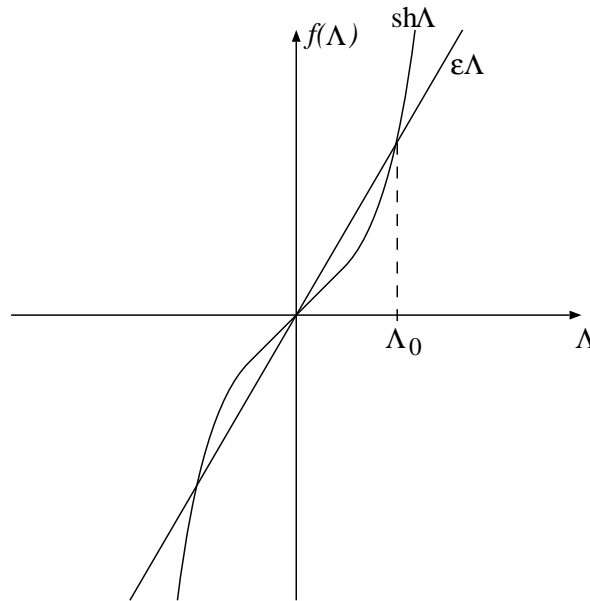
$$\frac{d}{d\Lambda} \operatorname{sh} \Lambda = \operatorname{ch} \Lambda$$

és

$$\operatorname{ch} 0 = 1$$

Tehát ε -nak nagyobbnak kell lennie egynél. A feladat szövegéből tudjuk, hogy

$$l > \sqrt{(x_B - x_A)^2 + (y_B - y_A)^2}$$

6. ábra.

ezért

$$\varepsilon > \frac{\sqrt{(x_B - x_A)^2 + (y_B - y_A)^2} - (y_B - y_A)}{x_B - x_A}$$

azaz

$$\varepsilon > 1$$

Látható, hogy létezik megoldás, a kérdés már csak az, hogy pozitív-e vagy negatív? Az 5. ábrára nézve megállapíthatjuk, hogy c_1 pozitív, ekkor azonban az (49) megoldásaiból is a pozitívval kell számolnunk (ugyanis $\Lambda = \frac{\rho g}{c_1}(x_B - x_A)$ és feltesszük, hogy $x_B > x_A$). A (49) egyenletet csak valamilyen közelítő módszerrel tudjuk megoldani. A c_1 meghatározása után c_2 a (47) vagy (48) segítségével, majd λ az (45) vagy (46) segítségével határozható meg. Láttuk tehát, hogy a feladatnak létezik megoldása, és az egyértelmű is.

2. A fizika variációs elvei

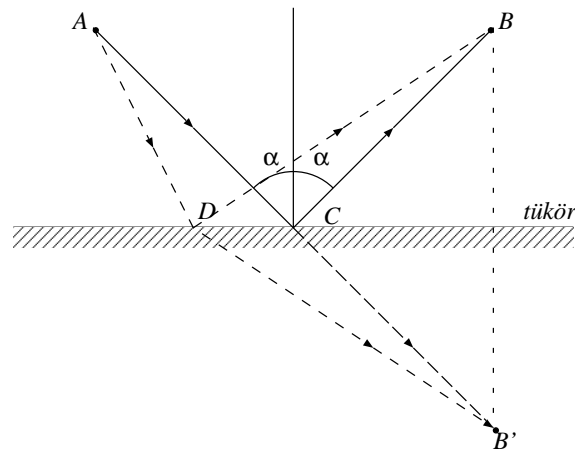
Ebben a fejezetben a fizika variációs elveiből kettőt ragadunk ki, a *Fermat-elvet* és a *Hamilton-elvet*. Mielőtt belekezdenénk, fontos tisztázni a különbséget a *variációs elvek* és a következő fejezetben tárgyalt *variációs módszerek* között.

Variációs elvekről akkor beszélünk, amikor a fizika egyes nagy témaköreit (klasszikus és relativisztikus mechanika, elektrodinamika, termodinamika, kvantummechanika stb.) próbáljuk megfogalmazni a variációs számítás segítségével. Ilyenkor egy funkcionálba „belesűrítjük” az adott fizikai rendszer összes tulajdonságát, és ezen funkcionál segítségével le tudjuk írni a fizikai rendszer viselkedését. (Például a klasszikus mechanikában ehhez nem szükséges ismernünk a Newton-axiómákat.)

Variációs módszereket akkor használhatunk, ha nem tudunk vagy nem akarunk megoldani egy differenciálegyenletet, és megelégszünk valamilyen közelítő eredménnyel is. A 3. fejezetben erre fogunk látni két példát.

2.1. A Fermat-elv

A fény terjedésének kérdéseivel már az ókori görögök is foglalkoztak. *Heron* és *Klaudiosz Ptolemaiosz* szerint az A pontból B pontba visszaverődő fénysugár a megtételhez szükséges *legrövidebb utat* választja. A fény

7. ábra.

tükrözésekor a C pontban verődik vissza, mert az ADB' út hosszabb, mint az ACB' (7. ábra). 1665-ben *Pierre Fermat* a legrövidebb út elvét akarta felhasználni a fénytörési törvények levezetéséhez, azonban rájött, hogy ezt módosítani kell, ugyanis így a beeső és a megtört fénysugár egy egyenesbe esne. Fermat bevezette a *legrövidebb idő* elvét. A fény mindig olyan úton halad, amely megtételéhez a lehető legkevesebb időre van szüksége. Matematikailag megfogalmazva:

$$\int_A^B dt = \text{minimális}$$

Látni fogjuk, hogy célszerűbb ezt az integrált megszorozni a c fénysebességgel. Ez a művelet a minimum tulajdonságot nem befolyásolja.

$$c \int_A^B dt = \text{minimális} \quad (50)$$

A fény sebessége abban a közegben, ahol éppen halad:

$$v = \frac{ds}{dt}$$

a közeg törésmutatóját pedig így definiálhatjuk:

$$n = \frac{c}{v}$$

Ezek segítségével az (50)-t a következő alakra hozhatjuk:

$$c \int_A^B \frac{dt}{ds} ds = \int_A^B \frac{c}{v} ds = \int_A^B n ds = \text{minimális} \quad (51)$$

Ha a közeg, ahol a fény terjed nem homogén, a törésmutató minden helyen más értéket vesz fel: $n = n(\vec{r})$. Ilyenkor a következő variációszámítási feladatot kell megoldanunk:

$$\int_A^B n(\vec{r}) ds = \int_A^B n(\vec{r}) |\dot{\vec{r}}| dt = \int_A^B n(x, y, z) \sqrt{\dot{x}^2 + \dot{y}^2 + \dot{z}^2} dt = \text{minimális}$$

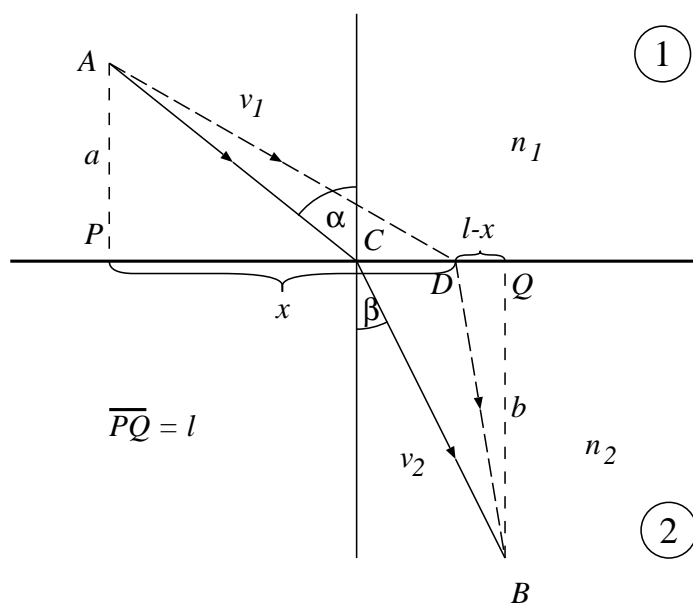
ahol keressük az $\vec{r}(t)$ vektorfüggvényt, ami a fény „trajektóriája”. Nézzünk meg a Fermat-elv alkalmazására két egyszerű példát.

a. Homogén közegben a törésmutató mindenhol ugyan az a konstans érték. Ekkor a

$$n \int_A^B ds$$

funkcionált kell minimalizálnunk. Ennek megoldása az A és B pontokat összekötő legrövidebb út, az egyenes lesz. *Homogén közegben a fény mindig egyenes mentén terjed.*

b. Legyen két egymással érintkező különböző törésmutatójú homogén közeg. A fény a közegethatárhoz érve megtörik. A 8. ábra jelöléseit használva

8. ábra.

a Fermat-elvet így írhatjuk fel:

$$n_1 \sqrt{a^2 + x^2} + n_2 \sqrt{b^2 + (l-x)^2} = \text{minimális} \quad (52)$$

A fény sebessége az n_1 törésmutatójú 1. közegben v_1 , az n_2 törésmutatójú 2. közegben pedig v_2 . Keressük a C pont helyét, amin a fénysugár áthaladva a

legrövidebb idő alatt ér B -be. Az (52) szélsőértékét az x szerinti deriválással határozhatjuk meg:

$$n_1 \frac{x}{\sqrt{a^2 + x^2}} - n_2 \frac{l - x}{\sqrt{b^2 + (l - x)^2}} = 0$$

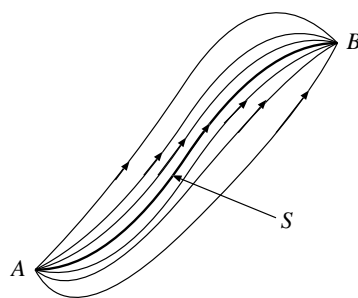
vagy másképpen

$$\begin{aligned} n_1 \sin \alpha &= n_2 \sin \beta \\ \Downarrow \\ \frac{n_2}{n_1} &= \frac{\sin \alpha}{\sin \beta} \end{aligned}$$

Ez éppen a *Snellius-Descartes-féle törési törvény*.

* * *

A Fermat-elv könnyen érthetővé és szemléletessé tehető azáltal, hogy figyelembe vesszük a fény hullámjellegét. A végtelen vékony fénysugár csupán egy matematikai absztrakció, a valóságban a fény a véges hullámhossza miatt

9. ábra:

egy kiterjedt tartományban, egy véges szélességű sávban terjed. A 9. ábrán látható A pontból a fény különböző utakon juthat B -be, és ezeken a terjedés ideje általában különböző. Emiatt az A pontból azonos fázissal induló hullámok B -be már nagyon különböző fázissal érkeznek meg, s így az interferencia révén kioltják egymást. Kivételt csupán az az S görbe képez, melyen haladva a terjedési idő a környező görbékhez tartozó időkhöz képest minimális, mert ekkor az S -hez közeli pályákon haladó hullámok terjedési ideje — s ezzel együtt B -be érkezésükkor a fázisuk — első közelítésben azonos. Ezek a hullámok erősítik egymást, s ezért S mentén valóban fényterjedést figyelhetünk meg.

2.2. A Hamilton-elv

A Fermat-elv nagyon tömören és elegánsan fogalmazta meg a fény terjedésének törvényeit. Egyetlen mennyiség extrémálissá válása

meghatározta a fény útját. A fizikusok szerettek volna a fizika más területein is hasonló „rendező elveket” találni, amikor is valamilyen mennyiség zérussá, végtelenné, extrémálissá válása vagy éppen változatlansága kitünteti a környező világ egyes állapotait. A legrövidebb idő elvének viszonylag korai megfogalmazása érthető, hiszen egyszerű, a hétköznapi életből átvett fogalmakat használ, olyanokat, mint út, idő, sebesség. *Louis Maupertuis* 1744-ben jelentette be a párizsi Akadémia ülésén, hogy sikerült megtalálnia azt a mennyiséget, amely a mechanikában a valóságos mozgás esetén minimális, és ezt *hatásnak* nevezte el:

$$S = \int m v ds$$

ahol m a test tömege, v a sebessége. A hatás egyáltalán nem evidens fogalom, hanem bonyolult mennyiség, így nem csoda, hogy nyolcvan évet késett a Fermat-elvhez képest. Euler és Lagrange érdeme, hogy Maupertuis elvét jól használható matematikai formába öntötték. Maupertuis hatásdefinícióját úgy módosították, hogy az időt vették független változónak.

$$S = \int L dt$$

Most már csak az L Lagrange-függvény alakját kell meghatározni. Ezt akár próbálgatással is megtehetnénk, viszont tanulságosabb, ha a mechanika néhány tapasztalati ténye alapján vezetjük le.

A levezetésben általánosított koordinátákat használunk, amiket $q_1, q_2, \dots, q_n$ -el jelölünk. A q_i -k között⁵ lehetnek távolságok, szögek stb., tehát fizikai dimenziójuk is különbözhet. Csak az lényeges, hogy a q_i -k megadása egyértelműen rögzítse a rendszer konfigurációját⁶. A tapasztalat szerint egy adott t időpontban a mozgó tömegpont mechanikai állapotát általános koordinátáinak (q_i) és sebességeinek ($\dot{q}_i$) egyidejű megadása teljes mértékben meghatározza. (A független q_i koordináták számát a mechanikai rendszer szabadsági fokának nevezzük.) A mechanikai rendszer minden lényeges tulajdonságát tartalmazó L Lagrange-függvény tehát szintén $q_i, \dot{q}_i$ és esetleg t függvénye lehet. A q_i magasabb rendű deriváltjait nem tartalmazhatja, mivel ez azt jelentené, hogy az állapot jellemzéséhez például $\ddot{q}_i$ megadása is szükséges lenne, pedig azt q_i és $\dot{q}_i$ már egyértelműen meghatározza. Ezek alapján a Hamilton-elvet a

⁵Ezentúl a $q_i = q_1, q_2, \dots, q_n$ és $\dot{q}_i = \dot{q}_1, \dot{q}_2, \dots, \dot{q}_n$ jelölést használjuk.

⁶Egy mechanikai rendszer egy időponthoz tartozó helyzetét

következő alakban írhatjuk:

$$S = \int_{t_1}^{t_2} L(q_i, \dot{q}_i, t) dt \quad (53)$$

A fenti kifejezés a valóságban megvalósuló mozgás során szélsőértéket vesz fel. Az integrálást a mozgás kezdeti (t_1) és végső (t_2) helyzete között kell elvégezni. Az 1.4 fejezetből tudjuk, hogy (53)-nak annál a q_i függvényénél lesz szélső értéke, amely kielégíti a

$$\frac{\partial L}{\partial q_j} - \frac{d}{dt} \frac{\partial L}{\partial \dot{q}_j} = 0 \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (54)$$

differenciálegyenletet. Ez egyben a mechanikai rendszer mozgásegyenlete is lesz. Az (54) általános megoldása $2n$ tetszőleges állandót tartalmaz, amelyek a kezdőfeltételekből számolhatók ki, azaz meg kell adnunk egy tetszőleges időpillanatban a rendszert jellemző állapotváltozókat, a q_i -k és $\dot{q}_i$ -k értékeit.

A Lagrange-függvény soha nincs egyértelműen meghatározva, hanem csak egy divergencia-kifejezés erejéig. Esetünkben ez azt jelenti, hogy ha egy mechanikai rendszer $L(q_i, \dot{q}_i, t)$ Lagrange-függvényéhez egy tetszőleges $f(q_i, t)$ függvény teljes időderiváltját hozzáadjuk, az így kapott $L'(q_i, \dot{q}_i, t)$ Lagrange-függvény is ugyanazokhoz a mozgásegyenletekhez vezet, mint $L(q_i, \dot{q}_i, t)$. Ezt könnyen beláthatjuk, hiszen

$$\begin{aligned} S' &= \int_{t_1}^{t_2} L'(q_i, \dot{q}_i, t) dt = \int_{t_1}^{t_2} L(q_i, \dot{q}_i, t) dt + \int_{t_1}^{t_2} \frac{d}{dt} f(q_i, t) dt = \\ &= S + f(q_i(t_2), t_2) - f(q_i(t_1), t_1) = S + \text{konstans} \end{aligned}$$

Az S' extrémumának helyét a hozzáadott konstans nem befolyásolja, így ugyanazok a q_i függvények teszik extrémálissá, mint S -t.

Határozzuk meg egy inerciarendszerben szabadon mozgó tömegpont Lagrange-függvényét. (A számolás során Descartes-koordinátákat használunk.) Tetszőleges vonatkoztatási rendszerből nézve az idő és a tér nem homogén, és a tér nem izotrop, azaz van kitüntetett időpont, kitüntetett hely és kitüntetett irány. Szerencsére mindig található olyan vonatkoztatási rendszer, amely ezekkel a kellemetlen tulajdonságokkal nem rendelkezik: belőle nézve az *idő homogén*, a *tér pedig homogén és izotrop*. Az ilyen vonatkoztatási rendszereket *inerciarendszereknek* nevezzük. Az ilyen

vonatkoztatási rendszerben mozgó tömegpont Lagrange-függvénye nem tartalmazhatja expliciten sem az $\vec{r}$ helyvektort, sem a t időt. A tér izotrop voltából következik, hogy a Lagrange-függvény csak a tömegpont sebességének nagyságától függhet, azaz

$$L = L(v^2)$$

A függés pontos formáját a Galilei-féle relativitási elv segítségével határozhatjuk meg. A *Galilei-féle relativitási elv* kimondja, hogy az *inerciarendszerek minden mechanikai jelenség szempontjából ekvivalensek*. A K inerciarendszerben legyen a tömegpont Lagrange-függvénye $L(v^2)$. Mozogjon egy K' rendszer K -val szembe állandó δv infinitezimális sebességgel. Ekkor a K' -ben mozgó tömegpont sebessége $v' = v + \delta v$ lesz, Lagrange-függvénye pedig

$$L' = L(v'^2) = L(v^2 + 2v\delta v + \delta v^2)$$

Fejtsük ezt Taylor-sorba, és hanyagoljuk el az elsónél magasabb rendű tagokat! (A hatás variálásánál is csak az elsőrendű tagokra van szükség.)

$$L' = L(v'^2) = L(v^2) + \frac{\partial L(v^2)}{\partial v^2} 2v\delta v$$

Mivel a Galilei-féle relativitási elv szerint K -ról K' -re való áttérés során a mozgásegyenletek alakja nem változhat, a K és K' -beli Lagrange-függvény legfeljebb egy idő szerinti teljes deriváltban különbözhet egymástól. Ezért a jobboldal második tagja szükségképpen egy legfeljebb koordinátáktól és időtől függő teljes idő szerinti derivált. Ez csak úgy lehetséges, ha a $\frac{\partial L}{\partial v^2}$ derivált konstans. Ebből már látható, hogy a Lagrange-függvény v^2 -től függése csak ilyen lehet:

$$L = a v^2$$

A tapasztalat szerint az a szorzó $\frac{m}{2}$ -vel egyenlő, ahol m a mozgó tömegpont tömege. A Lagrange-függvény additivitása miatt az egymással és külső térrel kölcsönhatásban nem álló tömegpontok rendszerének Lagrange-függvénye a következő lesz:

$$L = \sum_{j=1}^n \frac{1}{2} m_j v_j^2 \quad (55)$$

Ebből a Lagrange-függvényből az (54) segítségével képzett mozgásegyenletek szerint v_j állandó lesz ($j = 1, 2, \dots, n$). Tehát az inerciarendszerben

magára hagyott tömegpont (vagy tömegpontok) állandó irányú és nagyságú sebességgel mozognak. Vizsgáljuk most a tömegpontok úgynevezett *zárt rendszerét*, amelyben a tömegpontok egymással kölcsönhatnak ugyan, de külső testekkel már nem. Az ilyen zárt rendszer Lagrange-függvénye két részből áll. Egyrészt a kölcsönhatásmentes (55) tagból, és a kölcsönhatást jellemző $V(\vec{r}_1, \vec{r}_2, \dots, \vec{r}_n)$ függvényből.

$$L = \sum_{j=1}^n \frac{1}{2} m_j v_j^2 - V(\vec{r}_1, \vec{r}_2, \dots, \vec{r}_n) \quad (56)$$

ahol $\vec{r}_j$ a j -edik tömegpont helykoordinátáit jelöli. Az (56) első tagját a rendszer *kinetikus energiájának*, a másodikat pedig a rendszer *potenciális energiájának* nevezzük. Ebből a Lagrange-függvényből származtatott mozgásegyenletek a már jól ismert Newton-egyenletek:

$$m_j \frac{d\vec{v}_j}{dt} = - \frac{\partial V}{\partial \vec{r}_j} \quad j = 1, 2, \dots, n$$

ahol $-\frac{\partial V}{\partial \vec{r}_j}$ a j -edik tömegpontra ható erő⁷.

A Hamilton-elv sokkal nagyobb elvi és gyakorlati jelentőséggel bír, minthogy csak a Newton-egyenletek egyszerű átfogalmazásának tekintsük. Gyakorlati jelentősége abban nyilvánul meg, hogy segítségével nagyon könnyen áttérhetünk görbevonaltú koordinátákra a mozgásegyenletek felírásánál. A Newton-egyenletek áttranszformálása nagyon hosszadalmas feladat a második időderiváltak transzformációja miatt, a Lagrange-függvény azonban csak az elsőrendű deriváltakat tartalmazza. A Hamilton-elv akkor is érvényes, ha a mozgást valamilyen kényszerfeltétel korlátozza. Ha például a tömegpont csak a $G(\vec{r}) = \text{állandó}$ egyenlettel megadott felületen mozoghat, akkor a hatás minimumát az

$$\int_{t_1}^{t_2} G(\vec{r}) dt = \text{állandó}$$

alakban is írható mellékfeltétel mellett kell megkeresnünk (lásd 1.10 fejezet).

---

⁷ $\frac{\partial V}{\partial \vec{r}_j}$ a $\left(\frac{\partial V}{\partial x_j}, \frac{\partial V}{\partial y_j}, \frac{\partial V}{\partial z_j} \right)$ vektort jelöli.

Egy későbbi feladatnál szükségünk lesz a következőre: Deriváljuk le t szerint a hatást.

$$\begin{aligned} \frac{d}{dt} \int_{t_1}^{t_2} L dt &= \int_{t_1}^{t_2} \left[\frac{\partial L}{\partial q} \frac{dq}{dt} + \frac{\partial L}{\partial \dot{q}} \frac{d\dot{q}}{dt} + \frac{\partial L}{\partial t} \right] dt = \\ &= \int_{t_1}^{t_2} \left[\frac{\partial L}{\partial q} \dot{q} + \frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{q}} \dot{q} \right) - \frac{d}{dt} \frac{\partial L}{\partial \dot{q}} \dot{q} + \frac{\partial L}{\partial t} \right] dt = \\ &= \int_{t_1}^{t_2} \underbrace{\left(\frac{\partial L}{\partial q} - \frac{d}{dt} \frac{\partial L}{\partial \dot{q}} \right)}_0 \dot{q} dt + \frac{d}{dt} \int_{t_1}^{t_2} \frac{\partial L}{\partial \dot{q}} \dot{q} dt + \int_{t_1}^{t_2} \frac{\partial L}{\partial t} dt \end{aligned}$$

Rendezzük át a fenti egyenletet:

$$\begin{aligned} \int_{t_1}^{t_2} \frac{d}{dt} \left(L - \frac{\partial L}{\partial \dot{q}} \dot{q} \right) dt &= \int_{t_1}^{t_2} \frac{\partial L}{\partial t} dt \\ &\Downarrow \\ \frac{d}{dt} \left(L - \frac{\partial L}{\partial \dot{q}} \dot{q} \right) &= \frac{\partial L}{\partial t} \end{aligned}$$

A zárójelben lévő kifejezés mínusz egyszerűsítését a mechanikai rendszer energiájának nevezzük. Látható, hogy ha a Lagrange-függvény nem függ explicite az időtől, a rendszer energiája állandó marad.

A Hamilton-elv alkalmazható kiterjedt testekre (úgynevezett kontinuumokra), és fontos szerepet játszott a kvantummechanika kialakulásában is.

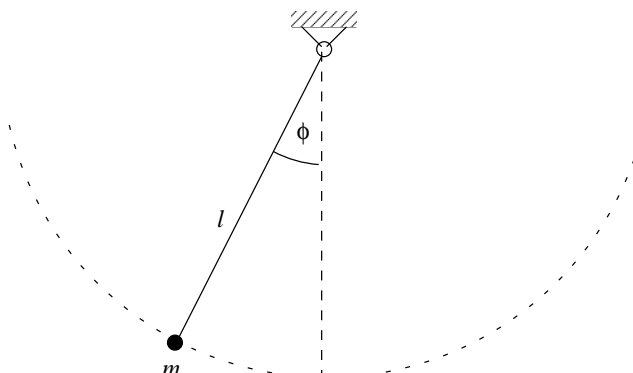
Példa: *A matematikai inga.* Írjuk le a matematikai inga mozgását kis amplitúdójú lengések esetén.

Célszerű a számolás során polárkoordinátákat használni (10. ábra). Az inga kinetikus (mozgási) energiája $\frac{1}{2}ml^2\dot{\varphi}^2$. Potenciális energiája, ha a nullszintet a $\varphi = 0$ -nál vesszük fel, $mgl(1 - \cos \varphi)$ -vel lesz egyenlő. A Lagrange-függvény a mozgási és potenciális energia különbsége.

$$L = \frac{1}{2}ml^2\dot{\varphi}^2 - mgl(1 - \cos \varphi)$$

Képezzük a Lagrange-függvény φ , $\dot{\varphi}$ és t szerinti deriváltjait:

$$\begin{aligned} \frac{\partial L}{\partial \varphi} &= -mgl \sin \varphi & \frac{\partial L}{\partial \dot{\varphi}} &= ml^2\dot{\varphi} \\ \frac{d}{dt} \frac{\partial L}{\partial \dot{\varphi}} &= ml^2\ddot{\varphi} \end{aligned}$$

10. ábra.

Ebből a mozgásegyenletre

$$\frac{\partial L}{\partial \varphi} - \frac{d}{dt} \frac{\partial L}{\partial \dot{\varphi}} = ml^2 \ddot{\varphi} + mgl \sin \varphi = 0$$

adódik. Osszuk el az egyenletet ml^2 -tel:

$$\ddot{\varphi} + \frac{g}{l} \sin \varphi = 0$$

Kis szögek esetén $\sin \varphi$ közel megegyezik φ -vel. Ezt felhasználva kis kitérések esetén a mozgásegyenletet közelíthetjük a

$$\ddot{\varphi} + \frac{g}{l} \varphi = 0$$

egyenlettel. Ennek megoldása a

$$\varphi = \alpha \sin(\omega t + \beta)$$

függvény, ahol $\omega = \sqrt{\frac{g}{l}}$, α és β pedig szabadon választható konstansok, melyeket a kezdeti feltételekből határozhatunk meg. Legyen a $t = 0$ időpillanatban az inga kitérése φ_0 , a szögsebessége pedig zérus.

$$\varphi(0) = \alpha \sin(\omega t + \beta) = \varphi_0$$

$$\dot{\varphi}(0) = \alpha \omega \cos(\omega t + \beta) = 0$$

Ezt az egyenletrendszert megoldva $\alpha = \varphi_0$ -t és $\beta = \frac{\pi}{2}$ -t kapunk a konstansokra. A mozgást tehát a

$$\varphi(t) = \varphi_0 \sin\left(\omega t + \frac{\pi}{2}\right) = \varphi_0 \cos(\omega t)$$

függvény írja le.

Számoljuk ki a lengés T periódusidejét. Periódikus mozgásoknál a rendszer állapota $\varphi(t)$ -ben és $\varphi(t + T)$ -ben megegyezik. Legyen speciálisan $t = 0$. Ekkor

$$\begin{aligned}\cos(0) &= \cos(\omega T) \\ \Downarrow \\ 2\pi k &= \omega T\end{aligned}$$

ahol k egész szám. Keressük a legkisebb időt két azonos állapot között. Ezt $k = 1$ esetén kapjuk meg:

$$T = 2\pi\sqrt{\frac{l}{g}}$$

3. Variációs módszerek

3.1. A Ritz-módszer

A variációs számítás legegyszerűbb feladata, az

$$I[y(x)] = \int_{x_A}^{x_B} L(y(x), y'(x), x) dx \quad (57)$$

funkcionál extrémumának megtalálása egy differenciálegyenlet megoldására vezethető vissza. Ha azonban a variációs feladatot nem akarjuk (vagy nem tudjuk) teljesen pontosan megoldani, megelégszünk egy közelítő megoldással, a feladat lényegesen leegyszerűsíthető.

Válasszunk egy olyan $\tilde{y}(c_1, c_2, \dots, c_n, x)$ függvényosztályt, melynek elemei n számú paramétertől függenek, és mindegyikük kielégíti az előírt $\tilde{y}_A = y(x_A)$ és $\tilde{y}_B = y(x_B)$ peremfeltételeket. Az I funkcionál értéke ezen függvényosztályon csak a c_i paraméterek függvénye, így ezen függvények közül I extrémumát az Euler-Lagrange-egyenlet megkerülésével, a

$$\frac{\partial I(c_1, c_2, \dots, c_n)}{\partial c_i} = 0 \quad i = 1, 2, \dots, n \quad (58)$$

egyenletrendszer megoldásával elemi úton megkaphatjuk. Az így kapott $\tilde{y}(x)$ függvényt az igazi extrémális közelítésének, az $I[\tilde{y}(x)]$ -t pedig a funkcionál igazi extrémum értéke közelítésének foghatjuk fel. A közelítés jóságát az dönti el, hogy az $I[\tilde{y}(x)]$ értéke mennyire közelíti meg az extrémális $\bar{y}(x)$ függvényénél felvett $I[\bar{y}(x)]$ értéket. $I[y(x)]$ -nek szélsőértéke van az $\bar{y}(x)$ extrémális függvényénél, ezért ha $\tilde{y}(x)$ eltérése $\bar{y}(x)$ -től kicsiny, az $I[\tilde{y}(x)]$ közel megegyezik $I[\bar{y}(x)]$ -el.

$$I[\tilde{y}(x)] - I[\bar{y}(x)] = I[\bar{y}(x) + \delta y] - I[\bar{y}(x)] = \delta I = 0$$

A (58) egyenletrendszer segítségével olyan c_i paramétereket választhatunk ki, amelyeknél $I[\tilde{y}(x)]$ maximális mértékben közelíti $I[\bar{y}(x)]$ szélsőértéket. Nagy mértékben növeli a pontosságot, ha van valami elképzelésünk (sejtésünk) a megoldásról, és eszerint választjuk meg a $y(c_1, c_2, \dots, c_n, x)$ függvényosztályt⁸.

⁸Minél több paraméter szerepel $y(c_1, c_2, \dots, c_n, x)$ -ban, annál jobb közelítést kapunk. Továbbá úgy célszerű megválasztanunk $y(c_1, c_2, \dots, c_n, x)$ -t, hogy azt visszaírva a funkcionálba el tudjuk végezni az integrálást.

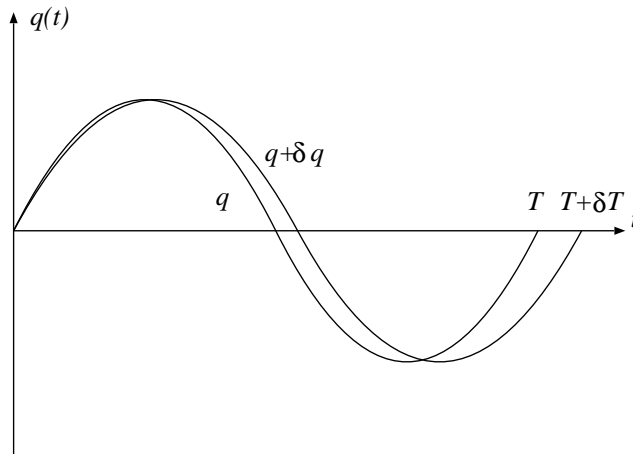

3.2. A Luttinger-Thomas-féle variációs módszer

A Luttinger-Thomas-féle variációs módszert periódikus mozgások periódusidejének megbecslésére használhatjuk. Azt állítjuk, hogy ha a periódikus mozgást végző rendszer Lagrange-függvénye nem függ explicit az időtől, akkor a

$$Z[q(t)] = \int_0^T [L(q, \dot{q}) + E] dt \quad (59)$$

funkcionál a megvalósuló mozgásnál szélsőértéket vesz fel. Az E a rendszer energiája, amely abban az esetben, ha a Lagrange-függvény nem függ expliciten az időtől, állandó. Legyen a megvalósuló mozgás trajektóriája $q(t)$. Megmutatjuk, hogy ha ezt kis mértékben megváltoztatjuk ($q + \delta q$), Z értéke első rendben nem fog változni. Nem muszály csak a T periódusidejű virtuális trajektóriák körében maradnunk, megváltoztathatjuk q -t úgy is, hogy a periódusidő $T + \delta T$ -re változzék (11. ábra). Még így is elég jó közelítést adhatunk a valódi mozgásra. Ekkor (59)-t így írhatjuk:

11. ábra.

$$Z + \delta Z = \int_0^{T+\delta T} [L(q + \delta q, \dot{q} + \delta \dot{q}) + E] dt$$

Fejtsük a jobb oldalt Taylor-sorba q és T szerint az első rendű tagokig bezárólag:

$$\begin{aligned} Z + \delta Z &= \int_0^T [L(q, \dot{q}) + E] dt + \int_0^T \left[\frac{\partial L}{\partial q} \delta q + \frac{\partial L}{\partial \dot{q}} \delta \dot{q} \right] dt + \\ &+ \left[\frac{\partial}{\partial T} \int_0^T L dt + \frac{\partial}{\partial T} (ET) \right] \delta T = \int_0^T [L(q, \dot{q}) + E] dt + \\ &+ \int_0^T \left[\frac{\partial L}{\partial q} - \frac{d}{dt} \frac{\partial L}{\partial \dot{q}} \right] \delta q dt + \left[\frac{\partial S}{\partial T} + E \right] \delta T \end{aligned}$$

Mindkét oldalból vonjunk ki Z -t! Így a jobb oldalon két tag fog állni, amelyek összege megadja Z megváltozását.

$$\delta Z = \int_0^T \left[\frac{\partial L}{\partial q} - \frac{d}{dx} \frac{\partial L}{\partial \dot{q}} \right] \delta q dt + \left[\frac{\partial S}{\partial T} + E \right] \delta T \quad (60)$$

A jobb oldal első tagjáról már tudjuk, hogy nulla lesz (lásd 1.4 fejezet). A második tagot részletesebben meg kell vizsgálnunk. Induljunk ki a Hamilton-elvből, vizsgáljuk a mozgás egy periódusát:

$$S = \int_0^T L(q, \dot{q}) dt$$

Tudjuk, hogy a rendszer energiáját a következő kifejezés adja meg:

$$E = \dot{q} \frac{\partial L(q, \dot{q})}{\partial \dot{q}} - L(q, \dot{q})$$

Fejtsük ki ebből az L -t és helyettesítsük be a hatásba:

$$S = \int_0^T \left[\dot{q} \frac{\partial L(q, \dot{q})}{\partial \dot{q}} - E \right] dt = \int_{q(0)}^{q(T)} \frac{\partial L(q, \dot{q})}{\partial \dot{q}} dq - ET$$

Periódikus mozgás esetén $q(0) = q(T)$, ezért az integrál értéke nulla lesz. A maradékot deriváljuk le T szerint:

$$\begin{aligned} \frac{dS}{dT} &= -E \\ &\Downarrow \\ \frac{dS}{dT} + E &= 0 \end{aligned}$$

A számolás során q a megvalósuló mozgás trajektóriája volt, ugyanúgy mint (60)-ban, tehát a (60) jobb oldalának második tagja is egyenlő nullával.

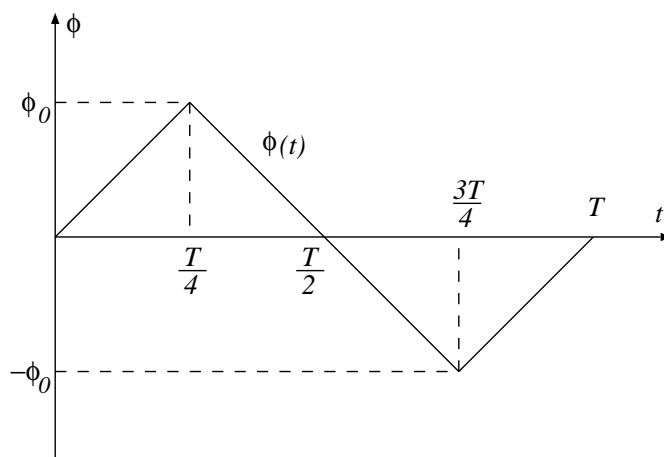
Beláttuk tehát, hogy (59) a T és q kis megváltozása esetén első rendben változatlan, azaz extrémuma van. Ezt a tulajdonságát felhasználhatjuk a periódusidő megbecslésére. Adjunk meg egy $q(c_1, c_2, \dots, c_n, t)$ függvényt, amely a valódi mozgás trajektóriájához hasonló, helyettesítsük be (59)-be, és képezzük (59) $c_1, c_2, \dots, c_n$ és T szerinti deriváltjait. Ott kapunk szélsőértéket, ahol a deriváltak mind eltűnnek. Ez $n+1$ egyenlet $c_1, c_2, \dots, c_n$ és T -re, melyből T meghatározható⁹.

Példa: A matematikai inga periódusideje. Becsüljük meg a matematikai inga periódusidejét nagy amplitúdójú lengések esetén!

A 2.2 fejezet végén felírtuk a matematikai inga Lagrange-függvényét:

$$L = \frac{1}{2}ml^2\dot{\varphi}^2 - mgl(1 - \cos \varphi) \quad (61)$$

Keresnünk kell egy függvényt, ami hasonló mozgást ír le, mint az inga mozgása. Erről jóformán csak annyit tudunk, hogy periódikus és talán a szinusz függvényhez hasonlít. Azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a közelítő függvényt (61)-be írva az integrálást el tudjuk végezni. A legegyszerűbb lehetőség egy „fűrészfog” alakú függvény:

12. ábra.

⁹„Melléktermékként” kapunk egy becslést E -re is.

$$\varphi(t) = \begin{cases} \frac{4\varphi_0}{T}t & \text{ha } 0 < t < \frac{T}{4} \\ -\frac{4\varphi_0}{T}t + 2\varphi_0 & \text{ha } \frac{T}{4} < t < \frac{3T}{4} \\ \frac{4\varphi_0}{T}t - 4\varphi_0 & \text{ha } \frac{3T}{4} < t < T \end{cases}$$

ahol $\varphi(t)$ -n tulajdonképpen $\varphi(\varphi_0, t)$ -t értünk (12. ábra). Ez elég durva közelítése a valóságnak, bár látni fogjuk, hogy ennek ellenére nagyon jó becslést fogunk kapni T -re. Szükségünk lesz még $\varphi(t)$ deriváltjára is.

$$\dot{\varphi}(t) = \begin{cases} \frac{4\varphi_0}{T} & \text{ha } 0 < t < \frac{T}{4} \\ -\frac{4\varphi_0}{T} & \text{ha } \frac{T}{4} < t < \frac{3T}{4} \\ \frac{4\varphi_0}{T} & \text{ha } \frac{3T}{4} < t < T \end{cases}$$

Írjuk be $\varphi(t)$ -t és $\dot{\varphi}(t)$ -t a (61)-ba, azt pedig (59)-be.

$$\begin{aligned} Z &= \int_0^{\frac{T}{4}} \left[\frac{1}{2}ml^2 \frac{16\varphi_0^2}{T^2} - mgl \left(1 - \cos \left(\frac{4\varphi_0}{T}t \right) \right) \right] dt + \\ &+ \int_{\frac{T}{4}}^{\frac{3T}{4}} \left[\frac{1}{2}ml^2 \frac{16\varphi_0^2}{T^2} - mgl \left(1 - \cos \left(-\frac{4\varphi_0}{T}t + 2\varphi_0 \right) \right) \right] dt + \\ &+ \int_{\frac{3T}{4}}^T \left[\frac{1}{2}ml^2 \frac{16\varphi_0^2}{T^2} - mgl \left(1 - \cos \left(\frac{4\varphi_0}{T}t - 4\varphi_0 \right) \right) \right] dt + \int_0^T E dt \end{aligned} \quad (62)$$

Az integrálás elvégzése után a

$$Z = \frac{8ml^2\varphi_0^2}{T} - mglT \left(1 - \frac{\sin \varphi_0}{\varphi_0} \right) + ET$$

képletet kapjuk. A T -t és φ_0 -t úgy kell megválasztani, hogy $\frac{\partial Z}{\partial \varphi_0}$ és $\frac{\partial Z}{\partial T}$ nulla legyen. A T periódusidő meghatározásához elegendő csak a φ_0 szerinti deriválást

elvégezni.

$$\frac{\partial Z}{\partial \varphi_0} = \frac{16ml^2\varphi_0}{T} + mglT \frac{\varphi_0 \cos \varphi_0 - \sin \varphi_0}{\varphi_0^2} = 0$$

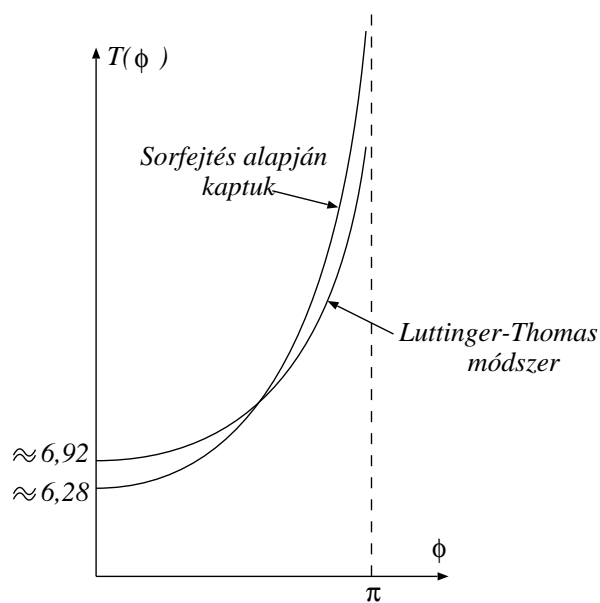
↓

$$T = 4\sqrt{\frac{l}{g}} \sqrt{\frac{\varphi_0^3}{\sin \varphi_0 - \varphi_0 \cos \varphi_0}} \quad (63)$$

Ha a mozgásegyenlet alapján számoltuk volna ki a periódusidőt, a

$$T = 2\pi\sqrt{\frac{l}{g}} \left(1 + \frac{1}{16}\varphi_0^2 + \frac{91}{12288}\varphi_0^4 + \dots \right) \quad (64)$$

végtelen sort kaptuk volna [2]. A sor első három tagjával számolva ábrázoljuk

13. ábra.

(63)-t és (64)-t (13. ábra)! Láthatjuk, hogy sokkal jobb közelítést kaptunk T -re, mint a $T = 2\pi\sqrt{\frac{l}{g}}$ konstans érték. A (64) közepes kitérések ($\varphi_0 \approx 90^\circ$) esetén kevesebb mint 5%-os hibával becsli meg a T -t.

A következő fejezetben egy kvantummechanikában használható variációs módszert fogunk bemutatni.

3.3. Transzmissziós koefficiens

Egy részecske halad egy potenciálgát felé. Mi fog történni a részecskével az ütközés után, ha a részecske energiája kisebb a potenciálgát nagyságánál? A klasszikus fizikai szemléletünk alapján azt mondhatnánk, hogy visszapattan arról. Az elemi részecskék világában azonban más a helyzet. A részecske át is haladhat az akadályon annak ellenére, hogy nincsen hozzá elegendő energiája. Ezt a jelenséget *alagút-effektus*nak nevezzük. Nem tudjuk pontosan megmondani azt, hogy a részecske áthalad-e vagy inkább visszapattan a potenciálgátról, csak az egyes események valószínűségéről kapunk információt. Néhány speciális esetben ki tudjuk pontosan számolni annak a valószínűségét, hogy a részecske áthalad-e gáton, de kicsit bonyolultabb alakú potenciálgátaknál már bajban vagyunk. Könnyen egy olyan differenciálegyenlettel kerülhetünk szembe, amelyet nem tudunk megoldani. Ekkor kell segítségül hívni a különböző közelítő módszereket.

A most ismertetésre kerülő módszer nem a kérdéses differenciálegyenlet megoldását segíti. Valójában nem is erre van szükségünk, hanem az áthaladás valószínűségére, azaz a *transzmissziós koefficiensre*, ami egy szám. Induljunk ki a Schrödinger-egyenletből.

$$-\frac{\hbar^2}{2m} \frac{d^2\psi(x)}{dx^2} + \tilde{U}(x)\psi(x) = E\psi(x)$$

A fenti egyenletben $\hbar$ a Planck állandó, m a részecske tömege, $\psi(x)$ a részecske hullámfüggvénye, E pedig az energiája. A potenciálgát alakját az $\tilde{U}(x)$ függvény írja le. Célszerű lenne az egyenletet olyan alakra hozni, hogy később minél áttekinthetőbb eredményre jussunk. Szorozzuk meg mindkét oldalt $-\frac{2m}{\hbar^2}$ -tel! Vezessük be a következő jelöléseket:

$$\frac{2m}{\hbar^2}E = k^2 \quad \text{és} \quad \frac{2m}{\hbar^2}\tilde{U}(x) = U(x)$$

Így a következő egyenletet kapjuk:

$$\left(\frac{d^2}{dx^2} + k^2\right)\psi(x) = U(x)\psi(x) \quad (65)$$

A továbbiakban a k -t¹⁰ mindig pozitívnak tekintjük ($k > 0$). A (65) homogén változata, a

$$\left(\frac{d^2}{dx^2} + k^2\right)\psi(x) = 0$$

egyenlet a szabadon mozgó részecskéket írja le. Ennek megoldása a

$$\psi(x) = ae^{ikx} + be^{-ikx}$$

ahol a és b konstansok. A $\psi(x)$ első tagja a jobbra haladó, második tagja a balra haladó részecskét írja le. Az inhomogén egyenlet megoldásában segítségünkre lesz, ha megoldjuk a

$$\left(\frac{d^2}{dx^2} + k^2\right)G_k(x) = -4\pi\delta(x) \quad (66)$$

egyenletet. $G_k(x)$ -et a (65) *Green-függvényének* nevezzük. A k index arra utal, hogy a (66) által leírt részecske hullámvektora k . $\delta(x)$ a Dirac-delta függvény, a -4π szorzó pedig tradicionális okokból szerepel az egyenletben. Az egyenlet az $x \neq 0$ helyeken olyan, mint a homogén egyenlet, de az $x = 0$ -ban valami történik vele. Ennek alapján könnyen felírhatjuk a megoldást az $x < 0$ és $x > 0$ helyeken.

$$G_k(x) = \begin{cases} ae^{ikx} + be^{-ikx} & \text{ha } x < 0 \\ ce^{ikx} + de^{-ikx} & \text{ha } x > 0 \end{cases}$$

De vajon mi a helyzet az $x = 0$ pontban? Csak olyan megoldásokkal foglalkozunk, amelyek folytonosak¹¹. Ekkor ha a $G_k(x)$ függvénnyel tartunk balról és jobbról is nullához, ugyanazt az értéket kell kapnunk.

$$G_k(0^-) = G_k(0^+) \quad \Rightarrow \quad a + b = c + d$$

A (66) egyenlet segítségével további információt kapunk a $G_k(x)$ függvény deriváltjairól. Először is számoljuk ki a deriváltak „ugrását” az $x = 0$ pontban.

$$G'_k(0^+) - G'_k(0^-) = ikc - ikd - ika + ikb$$

¹⁰A k tulajdonléppen a részecske hullámvektora, $\vec{k} = \frac{\vec{p}}{\hbar}$. Mivel csak egydimenziós mozgásokat vizsgálunk, elhagyjuk a vektorjelöléseket.

¹¹A Schrödinger-egyenlet megoldásaitól megköveteljük, hogy egyértékűek, folytonosak és négyzetesen integrálhatóak legyenek.

Integráljuk az (66) egyenletet x szerint a nulla körüli infinitezimális tartományon. Az eredmény:

$$G'_k(0^+) - G'_k(0^-) = -4\pi$$

Az utóbbi két egyenletből levonhatjuk a konklúziót:

$$ikc - ikd - ika + ikb = -4\pi$$

Tehát van a (66) egyenlet megoldására egy függvény négy szabadon választható konstanssal, és két feltétellel a konstansokra (a függvény $x = 0$ körüli viselkedéséből). Ez összesen két szabadon választható konstans enged meg a megoldásban. A feltételek segítségével küszöböljük ki az a és d konstansokat!

$$G_k(x) = \begin{cases} ce^{ikx} + be^{-ikx} + \frac{2\pi}{ik}e^{ikx} & \text{ha } x < 0 \\ ce^{ikx} + be^{-ikx} + \frac{2\pi}{ik}e^{-ikx} & \text{ha } x > 0 \end{cases}$$

Ez tehát a két szabadon választható konstansból függő megoldás. Ha a két konstans megfelelően választjuk meg, a (66) egyenlet az $x = 0$ pontból kiinduló részecskét ír le. Legyen $b = c = -\frac{2\pi}{ik}$. Ekkor:

$$G_k(x) = -\frac{2\pi}{ik}e^{ik|x|} \quad (67)$$

Ez olyan, mintha az $x = 0$ -ban egy pontszerű részecskeforrás lenne. A (65) egyenlet jobb oldalán álló $U(x)\psi(x)$ egy részecskeforrást jelent (hiszen belőle részecskék indulnak balra — visszavert vagy reflektált részecske — és jobbra — áthaladó vagy transzmittált részecske) melyet pontszerű forrással helyettesítettünk a (66)-ban.

Az (65) egyenlet egy differenciálegyenlet. Csináljunk belőle a Green-függvény segítségével egy integrálegyenletet!

$$\begin{aligned} \left(\frac{d^2}{dx^2} + k^2\right)\psi(x) &= U(x)\psi(x) = \int_{-\infty}^{\infty} \delta(x-x')U(x')\psi(x')dx' = \\ (66) \quad &= -\frac{1}{4\pi} \int_{-\infty}^{\infty} \left(\frac{d^2}{dx^2} + k^2\right)G_k(x-x')U(x')\psi(x')dx' = \end{aligned}$$

$$= \left(\frac{d^2}{dx^2} + k^2 \right) \underbrace{\left(\frac{-1}{4\pi} \int_{-\infty}^{\infty} G_k(x-x')U(x')\psi(x')dx' \right)}_{\psi(x)}$$

vagyis

$$\psi(x) = -\frac{1}{4\pi} \int_{-\infty}^{\infty} G_k(x-x')U(x')\psi(x')dx' \quad (68)$$

De még valami hiányzik. Egy inhomogén differenciálegyenlet megoldását úgy kapjuk meg, ha a homogén egyenlet általános megoldásához hozzáadjuk az inhomogén egyenlet egy partikuláris megoldását. Itt a (68) tekinthető az inhomogén egyenlet partikuláris megoldásának. A homogén egyenlet megoldása:

$$\psi(x) = ae^{ikx} + be^{-ikx} \quad (69)$$

A (65) egyenlet homogén változatának megoldásánál két esetet kell vizsgálnunk, nevezetesen amikor a részecske balról jön, és amikor a részecske jobbról jön.

A részecske balról, $x = -\infty$ felől jön. Látni fogjuk, hogy $a = A$ és $b = 0$. Az A a $\psi(x)$ hullámfüggvény amplitúdója. A Schrödinger egyenletből kapható integrálegyenlet a következő alakú lesz¹²:

$$\psi_k(x) = Ae^{ikx} - \frac{1}{4\pi} \int_{-\infty}^{\infty} G_k(x-x')U(x')\psi_k(x')dx' \quad (70)$$

Egyszerű számolással meggyőződhetünk róla, hogy ez kielégíti a (65)-t. Ez az egyenlet, szemben a differenciálegyenlettel, már tartalmazza a peremfeltételeket a mozgásra. Nagy negatív x -ekre van egy beeső és egy visszaverődött részecske, nagy pozitív x -ekre pedig van egy részecske, amely áthaladt a potenciálgáton. Nézzük meg ezt részletesebben.

Ha $x \rightarrow -\infty$, akkor a Green-függvény abszolút érték jelen belül nagy negatív szám fog állni, ezért az abszolút érték jel elhagyása után a kitevőbe egy negatív előjelet kell írunk, hogy a kitevő pozitív maradjon.

$$G_k(x-x') = \frac{2\pi i}{k} e^{-ik(x-x')}$$

¹²A $\psi(x)$ hullámfüggvényt k és $-k$ indexszel látjuk el annak megkülönböztetése végett, hogy az általa leírt részecske balról illetve jobbról jött.

Írjuk be ezt a (70) egyenletbe! Egyszerűsítések után kapjuk a következőt:

$$\psi_k(x) = Ae^{ikx} + \underbrace{\left[\frac{-i}{2k} \int_{-\infty}^{\infty} e^{ikx'} U(x') \psi_k(x') dx' \right]}_{AR} e^{-ikx} \quad (71)$$

ahol R -t reflexiós koefficiensnek nevezzük.

Ha $x \rightarrow \infty$, akkor a Green-függvényen belüli abszolút érték jelet elhagyhatjuk, ettől a kitevő előjele nem fog megváltozni.

$$G_k(x - x') = \frac{2\pi i}{k} e^{ik(x-x')}$$

Ezt a (70)-be írva, és az egyszerűsítéseket elvégezve megkapjuk a balról jövő részecske hullámfüggvényének a másik felét.

$$\psi_k(x) = \underbrace{\left[A - \frac{i}{2k} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-ikx'} U(x') \psi(x') dx' \right]}_{AT} e^{ikx} \quad (72)$$

ahol T -t transzmissziós koefficiensnek nevezzük.

Összefoglalva a (71) és (72) egyenleteket a hullámfüggvényre kapjuk a

$$\psi_k(x) = A \begin{cases} e^{ikx} + Re^{-ikx} & \text{ha } x \rightarrow -\infty \\ Te^{ikx} & \text{ha } x \rightarrow \infty \end{cases} \quad (73)$$

ami valóban a balról jövő részecskét írja le.

Mielőtt áttérnénk a jobbról jövő részecskére, alakítsuk át egy kicsit a (70)-t. A (72)-ből tudjuk, hogy

$$AT = A - \frac{i}{2k} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-ikx'} U(x') \psi_k(x') dx'$$

Ebből az A -t kifejezve az

$$A = \frac{i}{2k(1-T)} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-ikx'} U(x') \psi_k(x') dx'$$

kapjuk. Helyettesítsük ezt be a (70)-be. Az eredmény:

$$\psi_k(x) = \frac{i}{2k(1-T)} e^{ikx} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-ikx'} U(x') \psi_k(x') dx' - \frac{1}{4\pi} \int_{-\infty}^{\infty} G_k(x-x') U(x') \psi_k(x') dx' \quad (74)$$

Erre még később szükségünk lesz. Most térjünk át a második esetre.

A részecske jobbról, $x = \infty$ felől jön. Most az (69) egyenletben $a = 0$ és $b = A$ értékeket kell adni a konstansoknak. A Schrödinger egyenletből kapható integrálegyenlet ebben az esetben

$$\psi_{-k}(x) = Ae^{-ikx} - \frac{1}{4\pi} \int_{-\infty}^{\infty} G_k(x-x') U(x') \psi_{-k}(x') dx' \quad (75)$$

Visszahelyettesítéssel meggyőződhetünk róla, hogy ez is kielégíti a (65) egyenletet. Nézzük meg itt is a peremfeltételeket.

Ha $x \rightarrow -\infty$, a Green-függvény, hasonlóan az előző esethez, a következő alakú lesz:

$$G_k(x-x') = \frac{2\pi i}{k} e^{-ik(x-x')}$$

Ezt beírva (75)-ba, majd elvégezve az egyszerűsítéseket

$$\psi_{-k}(x) = \underbrace{\left[A - \frac{i}{2k} \int_{-\infty}^{\infty} e^{ikx'} U(x') \psi_{-k}(x') dx' \right]}_{AT'} e^{-ikx} \quad (76)$$

adódik. T' a transzmissziós koefficiens.

Ha $x \rightarrow \infty$, a Green-függvény

$$G_k(x-x') = \frac{2\pi i}{k} e^{ik(x-x')}$$

lesz. A (75)-ba behelyettesítve kapjuk a következőt:

$$\psi_{-k}(x) = Ae^{-ikx} + \underbrace{\left[\frac{-i}{2k} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-ikx'} U(x') \psi_{-k}(x') dx' \right]}_{AR'} e^{ikx} \quad (77)$$

ahol R' a reflexiós koefficiens.

Összefoglalva a (76) és (77) egyenleteket a hullámfüggvényre azt kapjuk, hogy

$$\psi_{-k}(x) = A \begin{cases} T' e^{-ikx} & \text{ha } x \rightarrow -\infty \\ e^{-ikx} + R' e^{ikx} & \text{ha } x \rightarrow \infty \end{cases} \quad (78)$$

Alakítsuk át most is a (75) egyenletet a (76) segítségével.

$$AT' = A - \frac{i}{2k} \int_{-\infty}^{\infty} e^{ikx'} U(x') \psi_{-k}(x') dx'$$

Ebből A -t kifejezve az

$$A = \frac{i}{2k(1-T')} \int_{-\infty}^{\infty} e^{ikx'} U(x') \psi_{-k}(x') dx'$$

kapjuk. Helyettesítsük ezt vissza a (75)-ba. Az eredmény:

$$\psi_{-k}(x) = \frac{i}{2k(1-T')} e^{-ikx} \int_{-\infty}^{\infty} e^{ikx'} U(x') \psi_{-k}(x') dx' - \frac{1}{4\pi} \int_{-\infty}^{\infty} G_k(x-x') U(x') \psi_{-k}(x') dx' \quad (79)$$

Erre az egyenletre is szükségünk lesz. A második eset tárgyalásánál, mikor a részecske jobbról jött, az R reflexiós és T transzmissziós koeficiensek helyett az R' és T' jelöléseket használtuk. Semmi okunk sincs feltételezni, hogy a részecske jobbról is és balról is ugyan olyannak „látja” a potenciálgátat (kivéve ha az szimmetrikus), hiszen a számolás során is látszik, a T -re és T' -re különböző képleteket kapunk. Viszont fontos lenne tudnunk, milyen kapcsolatban áll egymással a T és a T' .

Tudjuk, hogy ha egy hullámfüggvény megoldása a Schrödinger-egyenletnek, akkor annak időtükrözöttje is megoldás. Egy hullámfüggvény időtükrözöttjét pedig úgy kapjuk meg, ha a t helyébe $-t$ -t írunk, és komplex konjugáljuk a függvényt. Mivel most a hullámfüggvény időfüggését nem vizsgáljuk, csak egyszerűen konjugálnunk kell $\psi(x)$ -t. Nézzük a balról jövő részecskét, és vegyük a (73) komplex konjugáltját:

$$\psi_k^*(x) = A \begin{cases} e^{-ikx} + R^* e^{ikx} & \text{ha } x \rightarrow -\infty \\ T^* e^{-ikx} & \text{ha } x \rightarrow \infty \end{cases}$$

Vonjuk ki ebből az eredeti hullámfüggvény R^* -szorosát.

$$\psi_k^*(x) - R^* \psi_k(x) = AT^* \begin{cases} \frac{1 - |R|^2}{T^*} e^{-ikx} & \text{ha } x \rightarrow -\infty \\ e^{-ikx} - \frac{R^* T}{T^*} e^{ikx} & \text{ha } x \rightarrow \infty \end{cases}$$

Ha ebben a függvényben nem lenne benne az egész függvényt szorzó T^* , pont úgy nézne ki, mint egy jobbról becsapódó részecske hullámfüggvénye. A jobbról becsapódó részecske hullámfüggvénye viszont a (78). Ebből következik, hogy

$$T' = \frac{1 - |R|^2}{T^*} \quad \text{és} \quad R' = R^* \frac{T}{T^*}$$

Az első egyenletet átalakítva

$$T'T^* + RR^* = 1$$

kapunk ($RR^* = |R|^2$). Viszont tudjuk, hogy az áthaladás valószínűségének és a visszaverődés valószínűségének az összege pontosan egyet kell hogy adjon.

$$|T|^2 + |R|^2 = 1 \quad \text{azaz} \quad TT^* + RR^* = 1$$

Ebből már világosan látszik, hogy

$$T = T'$$

Ezek után minden eddigi képletben, ahol T' állt, T -t fogunk írni.

És most következik a módszer lényege. Szorozzuk meg a (74) egyenletet $U(x)\psi_{-k}(x)$ -el és integráljuk x szerint $-\infty$ -tól ∞ -ig.

$$\begin{aligned} \int_{-\infty}^{\infty} \psi_k(x)U(x)\psi_{-k}(x)dx &= \frac{i}{2k(1-T)} \int_{-\infty}^{\infty} e^{ikx}U(x)\psi_{-k}(x)dx \int_{-\infty}^{\infty} e^{-ikx'}U(x')\psi_k(x')dx' - \\ &- \frac{1}{4\pi} \int_{-\infty}^{\infty} \int_{-\infty}^{\infty} G_k(x-x')U(x)\psi_{-k}(x)U(x')\psi_k(x')dx dx' \end{aligned}$$

Rendezzük át az egyenletet úgy, hogy a bal oldalon $\frac{1}{1-T}$ álljon:

$$\frac{1}{1-T} = \frac{2k \int_{-\infty}^{\infty} \psi_k(x) U(x) \psi_{-k}(x) dx + \frac{1}{4\pi} \int_{-\infty}^{\infty} \int_{-\infty}^{\infty} G_k(x-x') U(x) \psi_{-k}(x) U(x') \psi_k(x') dx dx'}{\int_{-\infty}^{\infty} e^{ikx} U(x) \psi_{-k}(x) dx \int_{-\infty}^{\infty} e^{-ikx'} U(x') \psi_k(x') dx'} \quad (80)$$

Ez egy funkcionál, hiszen a jobb oldalba különböző $\psi_k(x)$ és $\psi_{-k}(x)$ függvényeket helyettesíthetünk, a bal oldalon pedig egy szám fog állni. (Feltesszük, hogy a jobb oldalon a nevező nem nulla.) Vezessük be a következő jelöléseket:

$$F = -\frac{2k}{i} \left[\int_{-\infty}^{\infty} \psi_k(x) U(x) \psi_{-k}(x) dx + \frac{1}{4\pi} \int_{-\infty}^{\infty} \int_{-\infty}^{\infty} G_k(x-x') U(x) \phi(x) U(x') \psi_k(x') dx dx' \right]$$

és

$$G = \int_{-\infty}^{\infty} e^{ikx} U(x) \psi_{-k}(x) dx \int_{-\infty}^{\infty} e^{-ikx'} U(x') \psi_k(x') dx'$$

(80)-t a következő képpen írhatjuk:

$$\frac{1}{1-T} = -\frac{F}{G} \quad (81)$$

Ha F -be és G -be beírjuk a ψ_k -t és ψ_{-k} -t, megkapjuk a T transzmissziós koefficiens pontos értékét. Ha a $\frac{1}{1-T}$ szélső értéket venne fel a ψ_k és ψ_{-k} hullámfüggvényeknél, a (80)-t felhasználhatnánk a T közelítő meghatározására. Mivel $U(x)$ előre megadott alakú függvény, a T csak a $\psi_k(x)$ és $\psi_{-k}(x)$ függvényektől függ. Változtassuk meg kis mértékben ψ_k -t és ψ_{-k} -t:

$$\psi_k \rightarrow \psi_k + \delta\psi_k \quad \psi_{-k} \rightarrow \psi_{-k} + \delta\psi_{-k}$$

Ekkor az F , G és T is megváltozik, és (81)-ből a

$$\delta \frac{1}{1-T} = -\frac{\delta FG - F\delta G}{G^2}$$

összefüggést kapjuk. Szorozzuk meg mindkét oldalt G -vel:

$$G \delta \frac{1}{1-T} = -\delta F + \frac{F}{G} \delta G$$

Itt az $\frac{F}{G}$ a (81) alapján a pontos T értéket adja meg.

$$G \delta \frac{1}{1-T} = -\delta F - \frac{1}{1-T} \delta G \quad (82)$$

Számoljuk ki δF és δG értékét!

$$\begin{aligned} \delta F &= -\frac{2k}{i} \int_{-\infty}^{\infty} \left[U(x') \psi_{-k}(x') + \frac{1}{4\pi} \int_{-\infty}^{\infty} G_k(x-x') U(x) \psi_{-k}(x) U(x') dx \right] \delta \psi_k dx' - \\ &- \frac{2k}{i} \int_{-\infty}^{\infty} \left[U(x) \psi_k(x) + \frac{1}{4\pi} \int_{-\infty}^{\infty} G_k(x-x') U(x) U(x') \psi_k(x') dx' \right] \delta \psi_{-k} dx \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \delta G &= \int_{-\infty}^{\infty} \left[e^{-ikx'} U(x') \int_{-\infty}^{\infty} e^{ikx} U(x) \psi_{-k}(x) dx \right] \delta \psi_k dx' + \\ &+ \int_{-\infty}^{\infty} \left[e^{ikx} U(x) \int_{-\infty}^{\infty} e^{-ikx'} U(x') \psi_k(x') dx' \right] \delta \psi_{-k} dx \end{aligned}$$

Írjuk ezt be (82)-be.

$$G \delta \frac{1}{1-T} = \int_{-\infty}^{\infty} \left[\frac{2k}{i} U(x') \xi(x') \right] \delta \psi_k dx' + \int_{-\infty}^{\infty} \left[\frac{2k}{i} U(x) \zeta(x) \right] \delta \psi_{-k} dx$$

ahol

$$\xi(x') = \psi_{-k}(x') + \frac{1}{4\pi} \int_{-\infty}^{\infty} G_k(x-x') U(x) \psi_{-k}(x) dx - \frac{i}{2k(1-T)} e^{-ikx'} \int_{-\infty}^{\infty} e^{ikx} U(x) \psi_{-k}(x) dx$$

és

$$\zeta(x) = \psi_k(x) + \frac{1}{4\pi} \int_{-\infty}^{\infty} G_k(x-x') U(x') \psi_k(x') dx' - \frac{i}{2k(1-T)} e^{ikx} \int_{-\infty}^{\infty} e^{-ikx'} U(x') \psi_k(x') dx'$$

Ha a (79) képletben felcseréljük x -et x' -vel és az így kapott $\psi_{-k}(x')$ függvényt beírjuk $\xi(x')$ -be, továbbá (74)-ből $\psi_k(x)$ -t beírjuk $\zeta(x)$ -be, $G \delta \frac{1}{1-T}$ nullával

lesz egyenlő, azaz (80)-nak szélsőértéke van $\psi_k(x)$ és $\psi_{-k}(x)$ -nél. Ezért ha (80)-ba beírunk egy $\psi_k(x)$ -től és $\psi_{-k}(x)$ -től alig különböző $\tilde{\psi}_k = \psi_k + \delta\psi_k$ és $\tilde{\psi}_{-k} = \psi_{-k} + \delta\psi_{-k}$ függvényt és kiszámoljuk T értékét, az nagy pontossággal egyezni fog a valódi értékkel.

A Ritz- és Luttinger-Thomas-módszerben olyan függvényeknél kerestük a funkcionál szélsőértékét, amelyek tartalmaztak néhány szabadon választható paramétert. Az egyes módszerekben használt funkcionálok szélsőérték tulajdonságait felhasználva megválaszthattuk a paraméterek értékét úgy, hogy a legjobban közelítsék a valódi mozgást leíró függvényeket. A transzmissziós koeficiens kiszámításánál azonban nem ez a helyzet. A Ritz- és Luttinger-Thomas-módszerben a levezetés során a funkcionálban szereplő változófüggvényeket mind kicseréltük egy másik, az eredetitől kis mértékben különböző függvényekre, a transzmissziós koeficiens meghatározásánál azonban nem. Itt a funkcionálban benne maradt egy $\frac{F}{G}$ szorzó, amely a valódi mozgást leíró függvényeket tartalmazza. Ezekben nem szerepel semmilyen szabadon választható paraméter. Ha egy $\psi_k(a_1, a_2, \dots, a_n, x)$ és $\psi_{-k}(b_1, b_2, \dots, b_n, x)$ függvényt írunk a funkcionálba (ahol a_i és b_i szabadon választható paraméterek és $i = 1, 2, \dots, n$), a szélső érték meghatározásához ismernünk kellene az eredeti $\psi_k(x)$ és $\psi_{-k}(x)$ függvényeket is. Mivel általában nem ismerjük ezeket, nem tudjuk használni a módszert az a_i és b_i paraméterek meghatározására. A Ritz- és Luttinger-Thomas-módszernél az I és Z funkcionálnak nincsen pontos fizikai jelentése, mindkettő csak segédmenyiség, míg a transzmissziós koeficiens kiszámításánál az $\frac{1}{1-T}$ -nek határozott fizikai jelentése van, és ez az a mennyiség amit szeretnénk meghatározni.

Irodalomjegyzék

- [1] Kósa András: *Variációszámítás*, Tankönyvkiadó, 1973, 167. oldal
- [2] Hraskó Péter: *Elméleti fizika I.*, JPTE Pécs, 1995, 62. oldal
- [3] Hraskó Péter: *Kvantummechanika*, jegyzet
- [4] Frank-Mises: *A mechanika és fizika differenciál- és integrálegyenletei I.*, Műszaki könyvkiadó, 1966
- [5] Jánossy-Gnädig-Tasnádi: *Vektorszámítás III.*, Tankönyvkiadó, 1983
- [6] Fényes Imre: *Modern fizikai kisenciklopédia*, Gondolat könyvkiadó, 1971
- [7] Landau-Lifsic: *Elméleti fizika I.*, Tankönyvkiadó, 1974